

Muassis:

O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'limi vazirligi

1991-yildan chiqa boshlagan

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2006-yil 22-dekabrda
0055-raqam bilan ro'yxatga olingan

2013-yil. 4-son

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA

(Til o'qitish metodikasi bo'limi)

Dono XO'JAYEVA

(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV

Shahnoza JO'RAYEVA

Islom ZOKIROV

Ulug'bek INOYATOV

G'ulom MIRZAYEV

Nizomiddin MAHMUDOV

Abdohamid MUXTOROV

(Max'ul kotib)

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV

Ergesh ABDUVALITOV

Manzura DADAXO'JAYEVA

Lutfullo JO'RAYEV

Ehson TURDIQULOV

Valijon QODIROV

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZA AHMEDOVA

Jurnalda ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»da alim, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-muhazaxlari boshlabi mumkin.

Tahririyatga yuborilgan qo'lyazmalar mualliflarga qaytarilmaydi.

Hosmazonaga 15.04.2013-yilda topshirildi. Oltin set usulida chop etildi. Qo'g'oz bichimi 60x84^{1/2}. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasida, 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ hosmazonasiida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.

Buyurtma № Adadi 12520 nusxa.

MUNDARIJA**OBODLIK KO'NGILDAN BOSHILANADI**

Asror Mo'min. Ezgulikning go'zal manzili 3

QAROR VA IJRO

Abdusattor Sodiqov. Ko'p tilni o'rganish yuksak bilim va intellektual salohiyat omili 5

9-APREL – SOHIBQIRON AMIR TEMUR TAVALLUD TOPGAN KUN

Adhambek Alimbekov. Ozarbayjon adabiyotida Amir Temur obrazi 8

METODIK TAVSIYA

Gulshano'y Samboyeva. O'quvchilarni xorijiy tilda erkin muloqot qilishga o'rgatish usullari 10

DARS – MUQADDAS

Gulnoz Abdurahmonova. «Taqlid so'zlar» mavzusini o'rganish 12

Matluba Sadriddinova. O'quvchilarning imlo savodxonligini oshirishda ta'limiy o'yinlardan foydalanish 14

Feruza Hidoyatova. Actors and actresses (Aktor va aktrisalar) 15

Havassxon Shokirova. Mirmuhsinning «Me'mor» asarini o'rganish 17

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 19

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Nozimaxon Mamajonova. Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni 24

ARUZ VAZNI SABOQLARI

Valijon Qodirov. Aruz vaznini o'qitish tajribasidan 26

Laylo Sharipova. Asl bahrlar 28

TADQIQOTLAR

Yashnarbek Avlaqulov. Onomastik birliklarni sotsiologiyistik aspektida tadqiq qilish xususida 30

Guljahon Jumanazarova. O'zbek xalq dostonlarida sintaktik takrorlar 33

Maqsd Asadov. Navoiy lirikasi va soqiyнома 35

Uldona Abdurahmonova. Tafakkurning totli mevasi 38

ETIMOLOGIYA

Nosirjon Uluqov. Jilg'a, zakan va hovuz so'zlarining lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari 42

PEDAGOGIK GRANT SOHIBASI

Uldona Abdurahmonova. Insonga in keltirish baxti 45

TAQRIZ

Hya Dilmanov. Maxtumqulishunos olimning yangi kitobi 48

«Til va adabiyot ta'limi» jurnali O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayonati qarori bilan tasdiqlangan ro'yxatiga ko'ra, Pedagogika fani bo'yicha doktortik va nomzodlik dissertatsiyalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan ilmiy jurnaldir.

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,

244-04-15. E-mail: til@yarkor.uz Veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

CHET TILLARNI O'QITISH unda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari muhim vosita

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrda «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorining qabul qilinishi chet tili, xususan, ingliz tili fani o'qituvchilariga katta mas'uliyat yuklaydi. Haqiqatan ham, chet tillar ta'limi samaradorligini oshirish, o'quvchilarda shu fandan oladigan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda o'qituvchidan alohida pedagogik mahorat talab etiladi. Bunda muallimning zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanib dars o'tishi yaxshi samara beradi.

Bugungi kunda ta'limning texnik vositalari o'quv jarayonining ajralmas bir bo'lagiga aylanib ulgurdi. Shu bois Xalq ta'limi vazirligi tomonidan joriy yilning mart oyida chet tili xonalarini jihozlashda zarur

bo'ladigan o'quv-texnika vositalari ko'rgazmasi tashkil etildi. Ko'rgazmada dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchilarning foydalanilishi uchun qulay bo'lgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, jumladan, interfaol elektron doska (IED), ingliz tili fanidan tajriba-sinov uchun mo'ljallangan darslik maketi va uning elektron varianti, turli didaktik materiallar namoyish etilib, ularning afzalliklari xususida ma'lumot berildi.

Shu o'rinda IED haqida to'xtalib o'tish lozim. Interfaol elektron doska o'quvchilarning chet tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishi hamda ularning dars jarayonidagi faol ishtirokini ta'minlovchi vosita bo'lib, ko'rgazmada O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan «SensBox», «Elxolding» IChBning «Interwrite DualBoard» va Koreya Respublikasida ishlab chiqarilgan «Uboard» kabi IEDlarning imkoniyat

vatlari ishtirokchilar hukmiga havola qilindi va ular ekspertlar tomonidan o'rganilib, kerakli xulosalar berildi.

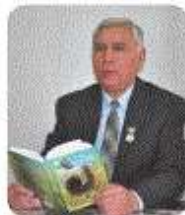
Ayniqsa, yurtimizda ishlab chiqarilayotgan «SensBox» IEDining respublikamiz maktablarida tashkil etilgan tajriba-tadqiqot maydonlarida muvaffaqiyatli sinovdan o'tganligi, nisbatan arzonligi hamda boshqa xonalarga ko'chirishda qulayligi alohida qayd etildi.

O'qituvchilarni dars jarayonida bu kabi texnik vositalardan unumli foydalanishga o'rgatish maqsadida Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi Multimedia umumta'lim dasturlarini rivojlantirish markazida maxsus o'quv kurslari tashkil etilmoqda. Ushbu o'quv kurslarini tamomlaganlarga IEDdan foydalanish huquqini beradigan davlat namunasidagi sertifikat topshiriladi va shunday hujjatga ega bo'lgan pedagoglar faoliyat olib borayotgan ta'lim muassasalari interfaol elektron doskalar bilan ta'minlanadi.

ЭЗГУЛИКНИНГ ГЎЗАЛ МАНЗИЛИ

Асрор МЎМИН,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист

Дунёнинг ҳаракатлантирувчи кучи ҳам, ҳаёт гўзаллигининг меҳвари ҳам эзгуликдир. Қўёш Ер юзини ёритгани каби эзгулик кўнгилни чароғон этади. Эзгулик нури йўғрилган кўнгил эзгу фикрлайди, эзгу сўз айтади, эзгу ишларни амалга оширади, Ватан тинч-осойишталиги, юрт фаровонлиги, одамлар саломатлиги, турмушдан мамунлиги, уй-маҳалла ободлиги, оилада бекалар эъозда бўлиши учун бутун иродасини сафарбар қилади.

Эзгуликнинг кўнгилдан жой олиши биринчи навбатда кимга боғлиқ? Албатта, тугилажак чақалоқни юраги остида 280 кун авайлаб-асраган Онага! Дейдилар. зурриёт она юраги дужиллашини тинглаб ривожланади. Агар она юраги бир маромда урса ором олади, борди-ю она юраги безовта телса безовта бўлади. Шу боис айнан шу даврда онага кўпроқ меҳр-муҳаббат кўрсатиш муҳим аҳамиятга эга.

Президентимиз таъкидлаганларидек: «Онани эъозлаш – бизнинг миллатимиз, халқимиз учун олий қадрият даражасига кўтарилган фазилат. Чунки аёлларни қанча улуғласак, ҳаётимизнинг чироғи, умримизнинг гули деб эъозласак, демакки, оиламизни Ватанамизни эъозлаган бўламиз»¹.

Она дунёга келган болани парваришлайди, бешиги узра алла айтиб эзгуликка ўргатади, уни Ватанига, халқига садоқат руҳида тарбиялайди. Дарҳақиқат, оналар аллаларида фақат эзгу тилаклар мужассам, фарзандларининг мард, фозил бўлиб вояга етиши куйланади. Бежизга буюк табиб Абу Али ибн Сино бешикни оқиста тебратиби, алла айтиш бола тарбиясининг узвий бир қисми эканини ёзиб қолдирмаган.

Таниқли авар шоири Расул Ҳамзатов сочларига оқ тушган пайтда алланинг ҳаётида тутган ўрини шундай таърифлаганди: «Онам бешигимни тебратиби айтган алла қулоғим тагида жанангламаган бирон кун, бирон дақиқа бўлмаган, десам муболага эмас. Бу алла менинг барча қўшиқларимни алла-лаб улғайтирди». У ўз фикрини шундай ривожлантиради: «Оналар – дунёнинг энг биринчи шоирлари! Агар беланчақлар узра аллалар айтилмаганда, эҳтимол, дунёда бошқа қўшиқлар яратилмасди. Одамларнинг умри мазмунсиз кечарди, дунёда камроқ қаҳрамонликлар кўрсатиларди»².

Эртақлар эзгуликка етаклар! Ҳаётда дастлабки қадамларини ташлаётган, қизқувчанлиги тобора ошиб бораётган бола онгига эртақ-достонлар айтиш орқали ростгўйлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ботирлик каби фазилатлар сингдирилади. Бола тарбиясида эртақларнинг

аҳамияти ҳақида гап кетганда атоқли шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг қуйидаги сатрларини келтиришимиз ўринлидир.

*Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўзлаб берарди бувим...*

Унинг кўп эртақлар эшитгани беиз кетмади, қанчадан-қанча умрбоқий шеър-достонлар яратилишига илҳом бағишлади.

Ҳозирги кунда халқ эртақларимиз, достонларимиз асосида қатор мультфильмлар яратилди. Шу мультфильмларни болалар билан бирга керакли ўринларда тушунтириш бериб томоша қилиш, уларда эртақларни тинглаганга нисбатан кўпроқ таассурот қолдиради.

Мақтабгача таълим муассасасига борган бола бошқа болалар билан бирга ўйин ўйнайди, машғупотларда қатнашади, қизиқишлари ошади, табиатидаги қобилият ниш кўрсата бошлайди. Ана шундай пайтда ота-она ва тарбиячи болани тўғри йўлга солишлари ва қўллаб-қувватлашлари лозим.

Илм-фанда буюк кашфиётлар яратган алломаларимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Чунки юртимизда азал-азалдан илм-хунар ўрганишга алоҳида эътибор қаратиб келинади. Фикримизни бундан уч минг йил илгари қутлуг заминимизда яратилган «Авесто» китобидаги қуйидаги сўзлар тасдиқлайди: «Ҳар бир ёшни шундай тарбиялаш зарурки, у аввало яхши ўқишни ва сўнгра ёзишни ўрганиш билан энг юксак поғонага кўтарилсин»³.

Юртимизда туғилган ва улуг аллома даражасига эришган Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний IX асрда Богдодадаги Маъмун академиясида дарс беришди. XI асрда Хоразм Маъмун академияси, XV асрда Самарқандда Улуғбек академияси фаолият кўрсатди. Дунёнинг илм марказига айланган бу академиялар ўз даврининг алломаларини бирлаштирди ва олимларнинг янги авлоди камолга етиши учун пиллапоя вазифасини ўтади.

Закий аждодларимизда мерос илм-фан ва ҳунар ўрганишга эътибор Мустақиллик шарофати билан юртимизда қайтадан қарор топди. Президентимиз раҳбарлигида таълим тизимида бошланган ислохотлар билим олишга тегишли барча жараёнларни қамраб олди ва таълим тизimini замон андозалари даражасига кўтарди. Дунёнинг таълим тизimini ўрганадиган ташкилотлар бор. Утган йили шундай нуфузли ташкилотлардан бири таълим тизimini ривожлантириш бўйича Ўзбекистон дунёнинг 141 мамлакати орасида иккинчи ўриндан жой олганини эътироф этди.

Бугунги кунда истиқлол фарзандлари баркамол бўлиб вояга етишлари ва қобилиятларини намоён этишлари учун зарур шарт-шароитлар яратилган замонавий билим масканларида таълим-тарбия олмақдалар. Мактаб ёшидаёқ болаларимиз спортнинг шоҳмат, бадий гимнастика, сузиш каби турларида, мусиқа ва санъат фестивалларида ҳайратланарли натижаларга эришмоқдалар. Бунга тошкентлик ўқувчи Нодирбек Абдусатторовнинг шоҳмат бўйича 8 ёшгача бўлган ўғил болалар ўртасида жаҳон чемпиони унвонига эришганини ёрқин мисол қилиб келтириш мумкин.

Тил билган – эл билади. Тарихга назар ташласак, аждодларимиз она тилини билиш билан чеғараланиб қолмаган ва шунинг учун улар оламшумул ютуқларга эришган. Абу Райҳон Беруний фан тили ҳисобланган араб тилида илмий рисоаларини ёзган, шеърят тили ҳисобланган форс тилида рубоийлар битган, инсоният тарихини ўрганиш учун юнон, ҳинд ва бошқа халқларнинг тилларини билган.

Президентимизнинг 2012 йил 10 декабрда қабул қилган «Чет тилларни ўрганиш тизimini янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори халқимизнинг тил ўрганиш

анъанасининг тикланишига пойдевор бўлди. Қарорга кўра 2013/2014 ўқув йилидан чет тилини ўрганиш 1-синфда дарслар ўйини ва оғзаки нутқ машғулоти шаклида, 2-синфдан эса алифбо, ўқиш ва содда грамматик қоидаларни ўрганиш билан бошланади. Таълим тизимимиздаги бу янгилик ҳам, албатта, ўз самарасини беради.

Ҳозирги ахборот асрида ҳам болаларнинг мактаб ёшидан китоб мутолаасига меҳр қўйиши келажақда комил инсонлар бўлиб вояга етишига асосий омил эканлигини унутмаслигимиз керак. Чунки ахборот технологиялари қанчалик ривожланмасин, Соҳибқирон Амир Темури бобомизнинг «Китоб – барча бунёдкорлик, яратувчанлик ва ақл-идрокнинг, илму донишнинг асосидир, ҳаётни ўргатувчи мураббийдир», деган ҳикмати ҳеч қачон аҳамиятини йўқотмайди.

Китоб мутолаасининг инсон камолотидаги ўрнига буюк кишилар ҳаётидан мисоллар келтиришимиз мумкин. Алишер бобалик даврида кўллаб китоблар қатори Фариддин Атторнинг «Мантқиқ ут-тайр» китобини ҳам ёд олган. Кейинчалик у дунёга буюк шoir – Алишер Навоий бўлиб танилди. Хусайн ўсмирлигида Аристотелнинг «Метафизика» асарини қирқ марта ўқиб чиққанини, ундаги сўзлар ёд бўлиб кетганини ёзган. Бугунги кунда уни бутун дунё улуғ аллома – Абу Али ибн Сино (Авиценна) сифатида эъзозламоқда.

Шу йилдан бошлаб мактаб битирувчиларининг ҳаммасини таълим-тарбияни давом эттиришлари учун коллеж ёки лицейларга жалб қилинди, юртимизда 12 йиллик мажбурий таълимга ўтиш таъминланди. Бунинг учун кичик мутахассисларга эҳтиёжлар ўрганилган ҳолда кўшимча касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар барпо қилинди, улар замонавий асбоб-ускуна, ўқув қуроллари, мебеллар билан жиҳозланди. Аслида шу оддий сўзлар замирида қанчалар саъй-ҳаракатлар, давлат маблаг ишлатилганини тасаввуримизга келтира олмаймиз. Лекин улар фарзандларимизнинг илм ўрганиши, касб-ҳунар эгаллашига сарфланаётгани учун кўнглимизни обод қилади, юртимизнинг буюк келажагига бўлган ишончимизни мустаҳкамлайди.

Ҳа, кўнгилларга згулик уруғларини экиш учун ҳар биримиз фидойилик кўрсатишимиз керак бўлади. Аслида, згуликнинг манзили – кўнгил. У шу жойда ўзини яхши сезади, яшнади, згу фикрлайди, згу сўзларни тилга кўчириб, бошқаларнинг кўнглини чарсон этади, згу ишларга ундаб ўйини, маҳалласини, юртини, дунёни бир қадар обод қилади. Зеро, яшашдан мақсад дунёга келган вақтдагига нисбатан бир қадар гўзал, обод ҳолда авлодларга мерос қолдиришдир.

¹Ислом Каримов. Қонун ва адолат устуворлигининг ҳаётбахш манбаи // «Ўзбекистон овози» газетаси, 1998 йил 6 декабрь.

²Расул Ҳамзатов. Менинг Доғистоним. Т.: Тафаккур, 2011.

³Авесто. Т.: Шарқ, 2011.

⁴Амир Темури ўғитлари. Т.: Наврўз, 1992.

KO'P TILNI O'RGANISH YUKSAK BILIM VA INTELLEKTUAL SALOHİYAT OMILI

2012-yil 10-dekabrda e'lon qilingan «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qaror ta'lim muassasalari xodimlari zimmasiga alohida vazifa yuklaydi. Chet tillarini mukammal o'rganish – davr talabi. O'quvchi yoshlar chet tilini qanchalik mukammal o'rgansa, ularning jahon fani va madaniyatidan boxabar bo'lish imkoniyati shunchalik ortadi. Shuni hisobga olgan ta'lim muassasalari ayni kunda yuqoridagi qaromiy hayotga tatbiq etish uchun chora-tadbirlar rejasini tuzib, amalga oshirmoqdalar.

Ta'lim rus va o'zbek tilida olib boriladigan Jizzax shahridagi 1-umumta'lim maktabida xorijiy tillarni o'qitish borasida anchagina tajriba to'plangan. Maktabda 9 nafar ingliz tili fani o'qituvchisi faoliyat ko'rsatayotganligi ham bu borada imkoniyat ancha yuqori ekanligidan dalolat beradi. Hozir maktabda chet tillarni o'qitishni yanada takomillashtirish bo'yicha ishchi guruh faoliyat ko'rsatmoqda. Dars va mashg'ulotlarda

zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanilgan holda o'qitishning ilg'or usullarini joriy etish yo'li bilan yoshlarda chet tillarga havas uyg'otish, shu tillarda erkin so'zlasha oladigan bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga yordam ko'rsatish ishchi guruhning asosiy vazifasidir.

Albatta, bu borada barcha mas'uliyat o'qituvchilar zimmasiga yuklanadi. Hozirda maktabni darslik va metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Ishchi guruh chet tili xonalarining jihozlarini qayta ko'rib chiqib, ularni yanada boyitish choralari ko'rmoqda. Maktabda faoliyat yuritayotgan chet tili o'qituvchilari haqida ma'lumot banki yaratilgan. Ingliz tilidan xabardor bo'lish barcha fan o'qituvchilari uchun ham hayotiy zaruratga aylanmoqda. Shuni hisobga olgan holda fan o'qituvchilari ingliz tili o'qituvchilariga birlashtirildi. Ularning fan o'qituvchilariga mashg'ulot o'tish rejaları tuzildi. Mashg'ulotlarni o'tish jurnali tash-

kil etilib, fan o'qituvchilari uchun alohida til o'rganish daftarlari yuritilmoqda. Fan o'qituvchilarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish dasturi amalga tatbiq etilmoqda.

Bu kabi sa'y-harakatlar fan o'qituvchilarining ingliz tili mashg'ulotlarini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshirmoqda.

– Ingliz tili mashg'ulotlari innovatsion texnologiyalar asosida qiziqarli va jonli tashkil etilmoqda, – deydi boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Nodira Tangirova. Shuning uchun ham biz mashg'ulotlarni qiziqish bilan tinglab, o'zimiz uchun foydali bo'lgan ma'lumotlarni olmoqdamiz. Boshlang'ich sinflar uchun alohida ingliz tili sinfi tashkil etildi. Ingliz tili va fan o'qituvchilarining hamkorlikda o'tayotgan darslari yanada qiziqarli va mazmunli bo'lmoqda. Bu jarayonda qatnashayotgan pedagoglar faoliyatini o'rganish uchun ijro monitoringi olib borilmoqda.

Fan o'qituvchilariga tajriba o'rgatayotgan R.Axmadulina, N.Sokiyeva, M.Mashrabova, F.Xolmurodova va boshqalarning mashg'ulotlari yuqori baholanmoqda. Bu kabi tajribali ustozlar saboq berayotgan sinflarda ingliz tili darslarining mazmun va mohiyati talab darajasida. Shuning uchun ham o'quvchilarning fanlar bo'yicha o'zlashtirishi DTS talablariga mos kelmoqda.

– 2013–2014 o'quv yilidan boshlab 1-sinflarda ingliz tilidan o'yin tarzidagi darslar va og'zaki nutq darslari shaklida mashg'ulotlar o'tish rejalashtirilmogda, – deydi o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari Salima Saparova. 2-sinfdan boshlab esa alifbo, o'qish va grammatikani o'rganish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Biz bunga puxta hozirlik ko'rmogdamiz. Ilg'or o'qituvchilarning ish tajribasi ommalashtirilib rag'batlantirilmoqda. «Eng yaxshi chet tili fani o'qituvchisi» ko'rik-tanloving maktab bosqichini o'tkazmogchimiz. Chet tili fani oyliklarini yuqori saviyada o'tkazish uchun qo'shimcha chora-tadbirlar ko'rmogdamiz.

Mazkur ta'lim dargohining shu yo'nalishda olib borayotgan ishlari tahsinga loyiqdir. Shuning uchun ham 1-maktabda yuqoridagi qarorni o'rganishga bag'ishlangan shahar miqyosidagi o'quv seminari bo'lib o'tdi. Seminarda ingliz tili o'qituvchilari D.Davronova, I.Ximonidi, F.Qurbonova, F.Xolmurodova, B.Sayidaliyeva tomonidan ochiq darslar tashkil etildi. Mashg'ulotlarda AKTdan foydalanish, ko'rgazmali qurollarni qo'llash, tarqatma materiallardan foydalanish kuzatuvchilarda katta qiziqish uyg'otdi. Ayniqsa, fanlararo bog'lanish, hamkorlik darslari kuzatuvchilarga manzur bo'ldi. O'quv seminariga viloyatdagi barcha shahar va tuman xalq ta'limi

muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish bo'limi mudirlari taklif etildi. Anjumanda chet tilini o'rganishga doir savol-javoblar, bahs-munozaralar bo'lib o'tdi.

Ushbu anjuman shahardagi barcha ta'lim muassasalarida mazkur qarorning ijrosini ta'minlashda pedagoglarga katta metodik yordam bo'ldi. Bunday anjumanlarda tajribalar ommalashib, ta'limning sifat va samaradorligini yaxshilashga qaratilgan fikr-mulohazalar umumlashtirildi. Asosiysi joylarda ingliz tilini o'qitishni zamon talabi darajasida tashkil etishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu soha xodimlariga, o'qituvchilarga dasturulamali bo'ldi.

Xorijiy tillarni o'rganishning ahamiyati va afzallik tomonlari nimada, degan savolimizga ustoz-murabbiylar quyidagicha fikr-mulohaza bildirdilar: Zilola O'rolova, Zomin tumanidagi 60-umumta'lim maktabning boshlang'ich sinf o'qituvchisi:

– Yuqoridagi qaror asosida kelgusi o'quv yilida boshlang'ich sinflarda ham ingliz tilini o'rganish yo'lga qo'yiladi. O'quvchilarimning ingliz tilini qanday o'rganayotganligini nazorat qilish uchun o'zim ham bu tilni yaxshi bilishim kerak. Tajribali o'qituvchilar tomonidan olib borilayotgan amaliy mashg'ulotlar bizga ancha qo'l kelmoqda.

Mavluda Tojiboyeva, shu maktabning o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari:

– Dastlabki mashg'ulotlarda fan o'qituvchilarida oddiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishni asosiy vazifa qilib qo'yganmiz. Kelgusida

TA'LIMI

mashg'ulot ishlanmalari kompyuterga tushiriladi. Elektron darsliklar, slaydlar tayyorlanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalari mustahkamlanadi. Bunday mashg'ulotlar uslubiy birlashmalar kesimida tashkil etiladi.

Viloyat xalq ta'limi boshqarmasi ushbu muhim hujjatdan kelib chiqqan holda ta'lim muassasalarida chet tillarni o'qitish bilan bog'liq bo'lgan ahvolni chuqur o'rganib chiqib, joylardagi kamchilik va muammolarni bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rmoqda. Ta'lim markazining direktori G.Abdullayevaning ta'kidlashicha, hozir viloyatda 545 ta maktab mavjud. Ularda jami 757 nafar chet tillar bo'yicha oliy ma'lumotli mutaxassislar faoliyat olib bormoqda. Ayni paytda viloyatdagi 74 ta maktabda mutaxassislar yetishmaydi. Jumladan, Zomin tumanida 18 ta, G'allaorol tumanida 20 ta, Forish tumanida 12 ta, Baxmal tumanida 10 ta, Amasoy va Yangiobod tumanlarida 4 tadan, Zarbdor tumanida 3 ta maktabda chet tili mutaxassislariga ehtiyoj sezilmoqda.

Viloyat xalq ta'limi boshqarmasi maktablarni bosqichma-bosqich kadrlar bilan ta'minlash rejasini ishlab chiqdi. Bu masala Jizzax davlat pedagogika instituti, Jizzax viloyati pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutlari bilan hamkorlikda hal etilmoqda. Jizzax davlat pedagogika institutida o'tkazilgan seminar da oliy ta'lim hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari da chet tillarni o'qitishni yanada takomillashtirishga qaratilgan vazifalar belgilab olindi.

Chet tili o'qitishning sifat va mazmuni o'qituvchilarga bog'liq. Bu borada sohada mehnat qilayotgan ustoz-murabbiylarning kasb mahorati

va tajribasi yetarli mi? Xususan, ularning malakasini oshirish masalasiga qanday e'tibor berilyap-ti? Bu haqda Jizzax viloyati pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti rektori R.Karimov quyidagilarni so'zlab berdi:

– Institut professor-o'qituvchilari va xodimlari uchun haftada 2 marta jadval asosida ingliz tilidan mashg'ulot olib borilmoqda. O'qituvchilar Q.Siddiqov va U.Mingboyevlar Xalq ta'limi vazirligi va Britaniya kengashining O'zbekistondagi vakolatxonasi hamkorligida «Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish» mavzusida o'tkazilgan treningda ishtirok etdilar. O'quv natijalari kurs tinglovchilari va maktablardagi chet tili o'qituvchilari o'rtasida seminar tarzida o'rganilmoqda. Shu yilning aprel-iyul oylarida umumta'lim maktablarida faoliyat ko'rsatayotgan 374 nafar ingliz tili fani o'qituvchilari yangidan tasdiqlangan Davlat ta'lim standartlari hamda o'quv dasturi asosida malaka oshiradi. Avgust oyida qolgan 240 nafar o'qituvchi malaka oshirish kurslariga jalb etiladi. Shu asosda viloyatdagi barcha chet tili o'qituvchilari yangi standart asosida to'liq malaka oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Barcha kurs tinglovchilari uchun chet tillarni mukammal o'rgatish maqsadida 8 soatdan qo'shimcha mashg'ulotlar o'tiladi. Ingliz tili sinf xonalari yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan to'liq ta'minlanib, o'quv-ta'lim materiallari bazasi kuchaytirilmoqda. Viloyat umumta'lim maktablarida faoliyat ko'rsatayotgan chet tili o'qituvchilari uyushmasini tashkil etish, sifat jihatdan tarkibini o'rganish yo'lga qo'yildi.

Mustaqillikning dastlabki kunlarida davlatimiz rahbari tashabbusi bilan ta'limni rivojlantirishning o'ziga xos modeli yaratildi. O'zbek modeliga asosan uzluksiz ta'lim tizimiga asos solindi. Chet tilini o'rganishni yanada takomillashtirish to'g'risidagi hujjat sohada davom etayotgan islohotlarning mantiqiy davomidir. Ko'p tilni bilish jahon ilmidan habardor bo'lishning imkonini oshiradi. Chet tilini bilish yetuk bilimli va intellektual salohiyatli yoshlarimiz safining yanada ko'payishiga keng yo'l ochadi.

Abdusattor SODIQOV,
jurnalist

ОЗАРБАЙЖОН АДАБИЁТИДА АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ

Адҳамбек АЛИМБЕКОВ,
Ўзбекистон Миллий университети доценти,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Халқаро алоқалар
ва бадиий таржима бўлими бошлиғи

Жаҳон адабиёти тарихида бир халқ вакилининг бошқа халқ ҳаёти ёки тарихий шахслари ҳақида асар ёзиши бот-бот учраб турадиган ҳодиса. Бунинг ўзига хос маънавий сабаблари, аҳтиёжи бўлади. Хусусан, Амир Темур сиймоси ҳаётлик даврида ноқ ижод аҳлини қизиқтириб келган ва бу жараён узлуксиз давом этмоқда.

Озарбайжон адабиётида биринчилардан бўлиб Соҳибқирон образига муржоат қилган адиб Маммад Саид Ўрдубодийдир. 1872–1950 йилларда яшаб ижод этган адиб Шарқ адабиёти ва тарихини яхши билган. Унинг ижодида ватанпарварлик, миллат тақдирини уйлаш устувор туради. «Темур ва Йилдириш Боязид» (1916) драмасида ҳам муаллиф Амир Темур образини бутун туркий халқлар тақдири учун қайғурган, уларни бирлаштиришга ҳаракат қилган ҳукмдор сифатида тасвирлайди. Шунингдек, Алибек Хусайнзода, Муҳаммад Расулзода ва Аҳмад Огаев ҳам ушбу мавзуга қўл урган. Айниқса, драматург Хусайн Жовиднинг беш пардали «Амир Темур» драмаси алоҳида эътиборга лойиқдир.

Хусайн Жовид (1882–1941 йиллар) XX аср Озарбайжон адабиётининг ёрқин сиймоларидандир. Наҳичеванда зиёли оилада дунёга келган Хусайн дастлаб Табризда «Толибия» мадрасасида, сўнгра Истанбул дорилфунунини таҳсил олган.

XX аср бошларида (1906) шеърлари билан адабиётга кириб келган Хусайн Жовид кейинчалик драматург сифатида шуҳрат қозонган. Унинг «Она», «Пайгамбар», «Ўлқон», «Иблис», «Амир Темур», «Шайх Санъон», «Сибёвуш», «Хайём» каби асарлари озарбайжон адабиёти ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилган.

Хусайн Жовиднинг «Амир Темур» драмаси (1924) саҳналаштирилган, аммо муаллиф «ўтмишни идеаллаштириш»да айбланиб, асарнинг

саҳнада қўйилиши тўхтатилган. Унда Соҳибқирон образи ёрқин очиб берилган. Шу ўринда Озарбайжоннинг Ўзбекистондаги элчихонаси иккинчи котиби Сабухий Аҳмедовнинг қуйидаги сўзларини келтириш жоиз: «Узоқ йиллар давомида босқинчи саркарда аталиб келинган Амир Темур, агар истаса ширвоншоҳлар давлатини тугатиб, Ширвон шаҳрини Ер юзидан ўй қилиб ташлаши мумкин эди. Бироқ у Иброҳим I нинг ушбу минтақа иқтисодиёти ва маданиятини тиклаш бўйича олиб борган барча чора-тадбирларини қўллаб-қувватлаб турди. Иброҳим I Озарбайжон тарихида адолатли ва доно ҳукмдор сифатида ном қолдирди. «Куч – адолатда» шиори Амир Темур сийсатининг бош руҳий-ахлоқий мезони эди. Соҳибқироннинг Ширвоншоҳ Иброҳим I га ва

TALIM

uning бунёдкорлик сиёсатиға ҳомийлик қилгани шу шioriғне ибрати эмасми, ахир?»¹ Бу эътироф Амир Темурнинг ўз даврида Кавказ минтақаси иқтисодий тараққиётида муҳим роль ўйнаганидан далolat беради.

«Амир Темур» драмасида воқеалар Амир Темур ва Йилдирим Боязид орасидаги зиддиятга асосланган бўлса-да, кичик бадий деталлар орқали муаллиф Соҳибқироннинг адолатли ҳукмдор бўлганлигини очиқ беради. Асарда ҳоким Мамай-хон бир деҳқонни савалатгани ҳақида завжасидан эшитган Темурнинг ҳолати шундай тасвирланади: «Темур (ҳайр ва ҳаҳд билан). Нега? Нечун?! Кекса деҳқонни савалатибдир? Ҳаҳ, қутурган аблаҳ, бефаҳм! Ул англамайдирки, раиятни ранжитган ҳоким ўз ишчи бузган ҳайвон каби бефаросатдир. Зарари йўқ, ушбу масала ойдинлашур, агар бу сўзлар тўри чиқса, ул гуноҳқорға энг шафқатсиз жазо берилур (Кескин.) Ҳайҳотким, қамчи қадар нуфузи ва обрўси бўлмаган ҳоким ҳукумат номига тушган энг ўчмас ва чиркин бир доғдир».² Ушбу воқеага муносабатнинг ўзи буюк саркарданинг халқ ғам-ташвиши учун қайғурадиган одил ҳукмдор эканлигини кўрсатади.

Соҳибқироннинг узoқни кўра оладиган давлат арбоби, саркарда, бунёдкор эканлиги унинг ўз тилидан қуйидагича очиқ берилади: «Оврулоликларнинг тиллари бошқа, диллари бошқадир. Ҳар ҳолда мамлакатимиз арслонлар юрти, буреутлар маскани бўлиб қолмоғи лозим. Эҳтимол, бу юрт дунёда энг порлоқ маориф ва маданият ўчоғи, энг нафис санъат ва тижорат маркази бўлиб қолгай. Ҳа, душманларимиз кўрсинларким, турк авлоди фақат босиб-қирмоқдан эмас, яшамoқ ва яшнатмоқдан ҳам завқ олур, ёлғиз ёқиб-йиқмоқнигина эмас, балки тиклаб-яратмоқни ҳам билур. Зеро, ҳозирга қадар яратганларимиз ҳеч нарса эмас. Булар фақат маданият сари ташланган бир одим, келажак учун ибтидо, холос. Биз бошлаган юмушларимизни келажак авлод камолга етказгай. Ёлғиз беш-ўн шаҳар эмас, бутун мамлакат тараққиёт ва гўзалликлар учун намуна бўлмоғи лозим. Биз фақат бунинг тамал тошини кўюрмиз. Бу тамал тоши узра мухташам биналар қурмак, бу диврни гулларга буркмамак... бу маъсулият кейинги наслларнинг, саботли авлодларниг зиммасига тушгай» (53-бет).

Драмада Амир Темур ва Йилдирим Боязид билан бир қаторда бир қанча тўқима образлар ҳам борки, улар шу икки инсоннинг шахсияти ва муносабатларини очишга хизмат қилади. Ҳар бири-

га ўзига мос бадий вазифа юкланган Девонбеги, Дилшоҳ, Олмос, Ўрхон, шоир Кирмоний кабилар шулар жумласидандир. Амир Темурнинг қуйидаги сўзлари унинг буюк инсонга хос сифатларини ёритиб беради: «Мен ҳамisha оқил ва фозил шахсларни тингладим, буюк сардорлар ила машварат қурдим. Фақат ҳарб ва урушларни эмас, сулҳ манфаатини ҳам кўзда тутдим. Зотан, мен шул чексиз-чегарасиз ўлкаларни гоҳ тадбир ва сиёсат ила, гоҳ сулҳ ва муҳаббат ила, гоҳ таҳдид ва шиддат ила, гоҳ авфу ва мулозамат ила идора этмак истайдурман. Мен ҳар ишда сабот ва матонатни севганим каби, ҳазму эҳтиётдан ҳам кўнглим ҳуш тортмай, лозим бўлса, баъзан душманларимга нисбатан сабр ва таҳаммул кўрсатурман, баъзан эса гоғил ва жоҳил кўрунмакдан завқ олурман» (50-бет).

Хусайн Жовид ижодини ўрганган профессор Наим Каримов «Хусайн Жовид – буюк озарбайжон драматурги» мақоласида унинг драматурглик маҳоратиға юксак баҳо бериб шундай ёзади: «У.Шекспир трагедияларида бўлганидек, Хусайн Жовид драмаларида ҳам икки қарама-қарши куч ўртасидаги кураш асарнинг кескин ва муросаси конфликтини кучайтириб ва оловлантириб туради. ...Унинг талқинидаги Султон Боязид ўзига ҳаддан зиёд ишонган ва тақаббурлик даражасига кўтарилган давлат раҳбари бўлса, Амир Темур давлат аҳамиятиға молик ҳар бир муҳим тадбирни аввал донишмандлар муҳокамасига қўядиган ва улардан дуои фотиҳа олгандан сўнгина ақл ва сабот билан амалга оширадиган доно арбоб сифатида кўрсатилади».³

Асарда бахсли ўринлар ҳам йўқ эмас. Амир Темур Йилдирим Боязидни ентган, уларнинг учрашув чоғидаги: «Агар дунёнинг заррчаллик қадр қиммати бўлса эди, туман-туман инсонларга, поюлоғни йўқ мамлакатларга... сөн каби бир кўр, мөн каби бир оқсоқ кимса ҳукмрон бўлмагай эди...» деган сўзлари мазмунига оид бирор тарихий далилни учратмадик. Буни драматург избаройи Амир Темурнинг камтарлигиға йўйиб ишлатган бўлиши мумкин. Аммо буни гаразли мақсадда, камситиш маъносига қўллашни ҳуш кўрадиганлар топилган.

Шуни хулоса қилиб айтиш жоизки, Амир Темур образи нафақат ўзбек адабиётида, балки жаҳон адабиётида ҳам ўз ўрнига эга. Хусусан, озарбайжон адабиётида Соҳибқирон образи юксак эътироф этилган. Жумладан, қардош озарбайжон адаби Хусайн Жовид ўзининг «Амир Темур» драмасида буюк саркарда тимсолини очиқ бера олган, десак хато бўлмас.

¹«Жаҳон адабиёти» журнали. 2012 йил, апрель. 164–165-бетлар.

²«Жаҳон адабиёти» журнали, 1998 йил, сентябрь. 48-бет (Кейинги иқтибослар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

³«Жаҳон адабиёти» журнали. 2012 йил, сентябрь. 157-бет.

ЎҚУВЧИЛАРНИ ХОРИЖИЙ ТИЛДА ЭРКИН МУЛОҚОТ ҚИЛИШГА ЎРГАТИШ УСУЛЛАРИ

Гулшаной САМИБОЕВА,
Анджон вилояти Олтинқул туманидаги
1-умумий ўрта таълим мактабининг
инглиз тили фани ўқитувчиси

Бугунги кунда ёшлар орасида кўплаб хорижий тилларни, айниқса, инглиз тилини ўрганишга бўлган эҳтиёж ва қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Юртбошимиз томонидан яқунланган йилнинг 10 декабрида қабул қилинган «Чет тилларини ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарор эса бу борадаги ишлар кўламини яна бир поғона кўтарди, деб айтсак муболаға бўлмайди. Қарорда таъкидланганидек, 2013–2014 ўқув йилидан бошлаб республикамизнинг барча ҳудудларида чет тилларни, асосан, инглиз тилини ўрганиш умумтаълим мактабларининг 1-синфларидан ўйин тарзидаги дарслар ва оғзаки нутқ дарслари шаклида, 2-синфдан бошлаб эса, босқичма-босқич алифбо, ўқиш ва грамматикани ўзлаштиришдан бошланади. Бу шубҳасиз, биз – хорижий тил ўқитувчилари зиммасига катта масъулият юклайди. Бу масъулиятни чуқур ҳис қилиш барча хорижий тил ўқитувчиларидан ўзларининг назарий ва амалий билимларини мунтазам оширишлари ва хорижий тилларни ўқитишнинг умумий ва хусусий услубиётларига янгича ёндашиш йўлида тинмай ижодий изланишларни тақозо этмоқда.

Ўқувчиларни хорижий тилда эркин мулоқот қила олишларига эришишда дарсларни нутқ фаолиятининг турлари – «reading – ўқиш», «writing – ёзиш», «speaking – мулоқот», «listening – тинглаб тушуниш» асосида ташкил қилиниши хорижий тилларни жаҳон андозаларига мос келадиган даражада ўқитиш имкониятини беради. Дарсларни ушбу усулда ўтишнинг мақсадга мувофиқлигини шу билан исботлаш мумкинки, бунда ўқитувчи бир дарснинг ўзида ҳам фонетика, ҳам грамматика, ҳам ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма малакаларини ошириш каби бир неча мақсадларга эришади. Аммо 45 дақиқа давомида ўқитувчи

ҳар бир ўқувчи билан алоҳида ишлаш, берилган топшириқларнинг назоратини олиш, янги дарсни тушунтириш, ўқувчиларни қай даражада тушунганини аниқлашга улгурмайди. Натижада, ўқувчилар битта дарсда олинган бир матнни на ифодали ўқиш, на матнда берилган сўзлар ёрдамида гаплар тузиш, на ана шу матн юзасидан мулоқот қила олишни уддалашади. Дарсларни замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиб, ноанъанавий таразда, гуруҳларга бўлиб ёки турли хил дидактик ўйинлардан фойдаланган ҳолда нутқ фаолияти турлари (Reading, writing, speaking, listening) асосида ташкил қилинса, ўқитувчи ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

Speaking. Мулоқот дарсида қўлланиладиган коммуникатив услуб ўқувчиларни ўрганилаётган тилда гапиришга ундайди. Шу сабабли ўқувчилар нутқда йўл қўйилиши мумкин бўлган фонетик, грамматик ва мантиқий хатолар ўқитувчи ёки ўқувчилар томонидан, ўқувчи гапирётган пайтнинг ўзида тўғриланмаслиги керак, акс ҳолда ўқувчининг фикри бузилиши мумкин. Қолаверса, ўқувчи хато қилиб қўйишдан қўрқиб, гапирмай қўйиши ҳам мумкин. Ўқувчи томонидан йўл қўйилган хато ва камчиликлар унинг фикри туғганидан сўнг айтилиши лозим.

At...o'clock иборасини мустақамлаш учун қуйидаги ўйиндан фойдаланиш мумкин. Ўқитувчи стрелкалари ҳаракатга келтирилаётган соат макетини олиб келади ва унчалик мураккаб бўлмаган ҳикоя тузади. Масалан: «Rustam's Day» мавзусида матн тузиш мумкин. Ўқитувчи гап бошлайди: *Rustam gets up...* ва соат стрелкасини 7 га келтиради. Ўқувчи эса турган жойида ўқитувчининг гапини охирига етказиб: *...at seven o'clock*, дейди. Агар бу ўқувчи хато қилса, унинг гуруҳи қаторига доскада битта «хато» белгиси қўйилади. Гап тузишда кам

TALIM

хатога йўл қўйган ўқувчилар қатори ўйинда голиб чиқадилар. Мисол учун:

Ўқитувчи: *He has breakfast...*

Ўқувчи: *...at eight o'clock.*

Ўқитувчи: *He comes home....*

Ўқувчи: *...at two o'clock.*

Ўқитувчи: *He has supper....*

Ўқувчи: *...at six o'clock, va ҳоказо.*

Инглиз тили грамматикасини ўргатишда грамматик қоидаларга таяниб ўйинлар асосида куйдагича дарс ташкил қилиш ҳам мумкин:

Сал модал феълнинг грамматик конструкциясини ўзлаштиришга қаратилган ўйин. Бунда ўқитувчи инглизча гап айтади, мисол учун: *I can read.* Ҳар бир ўқувчи «*can*» модал феълдан сўнг «*to*» юкмасини қўшмасдан феълнинг инфинитив шаклидан фойдаланиб гап тузади:

I can write.

I can speak.

I can walk.

I can wash.

I can play.

I can swim.

Ўйин тез олиб борилади. Хатога йўл қўйган ўқувчи жарима тўлайди, яъни инглизча шеър ёки кўшиқ айтиб беради.

Listening. Тинглаб тушуниш асосида ташкил қилинадиган дарснинг маълум бир қисмида ўрганилаётган тилда сўзлашувчи хориқлик шахс нутқи ёки электрон дарсларни бевосита тинглаб тушунишга ўргатилади. Ўқувчиларга маълум бир матн бир неча қисмга бўлиниб, тўртта гуруҳга чалқаш тартибда аралаштириб берилади. Ҳар бир гуруҳ матни ўқиб, биринчилардан бўлиб, тўлиқ ва тўғри тартибга солган ҳолда ўқиб берса ўша гуруҳ голиб саналади. Машқда куйдаги матнлардан фойдаланиш мумкин:

Once upon a time, there lived a beautiful princess who had a golden ball. One day, while playing in the garden, the ball fell into a pond. She was very upset and did not know what to do. While she sat there crying helplessly, a frog hopped out of the pond and asked, «Why are you crying, little princess?» She told him about her golden ball. The ugly frog said, «I can help you get your ball but what will you give me in return?» «I will give you anything you want!» promised the princess. The frog immediately dived into the water and fetched the ball for her. The princess was very happy. The frog reminded her, «Remember that you promised me anything. Well, I want to be your friend, eat from your plate, and sleep in your palace!» The

princess hated the idea but she agreed and ran back to the palace.

Синфда ўқувчилар билан биргаликда ҳаракат ўйинини ташкил этиш уларнинг тил ўрганишга нисбатан ҳизқишини оширади. Ўқитувчи гапларни оғзаки айтади, ўқувчилар эса имо-ишора билан бажарадилар. Қайси бир гуруҳ бу ишни тез ва тўғри бажарса голиб ҳисобланади. Масалан:

I go to school every day.

I play football with my friends.

I am watching TV-set now.

I do my homework on time.

I am playing football.

Writing. Инглиз тилида ёзишни ўргатишда ўқувчилар инглиз тили ҳарфларини, уларнинг талаффузи билан биргаликда ўрганиши керак. Улар унли ҳарфларнинг тўрт тур қоидаларини яхши билиши ва кўп диктант ёзиши керак.

Доскага машҳур инглиз, америкалик инсонларнинг исми, фамилиялари ва бошқа сўзлар ёзилади. Мисол учун, *Charles Dickens, Shakespeare, are, he, she, children, chicken.* Ўқувчилар ушбу сўзлардан фойдаланиб гап ёки жумла туза олишлари керак.

Қўшма сўзлар таҳлили бўйича мусобақа ўтказиш мумкин. Ўқувчилар қўшма сўзларнинг таркибий қисмларини топиб, уларнинг маъносини изоҳлайдилар.

<i>Blackboard</i>	– <i>хаттахта</i>
<i>Black</i>	– <i>қора</i>
<i>Board</i>	– <i>тахта</i>
<i>Egg plant</i>	– <i>бақлажон</i>
<i>Egg</i>	– <i>тухум</i>
<i>Plant</i>	– <i>ўсимлик</i>
<i>Armchair</i>	– <i>қресло</i>
<i>Arm</i>	– <i>қўл</i>
<i>Chair</i>	– <i>стул</i>
<i>Kindergarten</i>	– <i>болалар боччаси</i>
<i>Kind</i>	– <i>бола</i>
<i>Garden</i>	– <i>боғ</i>
<i>Shoolchildren</i>	– <i>мактаб болалари</i>
<i>School</i>	– <i>мактаб</i>
<i>Children</i>	– <i>болалар</i>

Хорижий тилларни ўқитиш жараёнининг мақсад ва вазифаларини ўз ўрнида тўлақонли равишда амалга ошириш, асосан, ўқитувчининг билим ва услубий маҳоратига боғлиқдир. Шундай экан, ўқувчиларга мукамал таълим бериш учун биз – ўқитувчилардан ўз устимизда янада кўпроқ ишлаш, дарсларга бир-бирини такрорламайдиган янги усуллар билан ёндашиш талаб этилади.

«TAQLID SO'ZLAR» MAVZUSINI O'RGANISH

(7-sinf, IV chorak)

Gulnoz ABDURAHMONOVA,

Navoiy viloyati Zarafshon shahridagi 12-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarning taqlid so'zlar haqidagi bilimlarini kengaytirish va yozilishi bo'yicha ko'nikmalarini mustahkamlash;

– o'quvchilarda halollik, olijanoblik, kechirimli bo'lish kabi insoniy fazilatlarini tarbiyalash;

– o'quvchilar nutqini rivojlantirish hamda savodxonligini oshirish.

Darsning metodi: interfaol, «Venn» diagrammasi.

Darsning shakli: yakka tartibda va guruhlarda ishlash.

Darsning jihozi: tarqatma didaktik materiallar, tabiat tasviri, taqlid so'zlar ishtirok etgan gaplar yozilgan plakat, kompyuter.

Darsning shiori: «Ko'rar ko'zlarning nuri ilmdandir».

Darsning borishi:

I. Tashkiliy qism. O'quvchilar diqqati darsga jalb qilinadi. Ma'naviyat daqiqasi tashkil qilinadi, kun yangiliklari so'raladi. Uyga vazifa tekshiriladi, xato va kamchiliklar aniqlanadi va tushuntiriladi.

II. O'tilgan mavzuni mustahkamlash:

Quyida berilgan gaplardan his-hayajon va buyruq-xitob undovlarini ajratib ikki guruh qilib yozish vazifasi topshiriladi:

1. *Hoy, aylanay, o'g'rigina bolam, boshimda shunday musibat turganda ko'zimga uyqu keladimi?* (G'.G'ulom) 2. *Ey, buvim tushmagur, soddasizda, sodda,— dedi o'g'ri* (G'.G'ulom). 3. *Iya, yubilyar ekansan-da, shoshmay tur-chi, hozir* (O'.Hoshimov). 4. *Voy, endi nima qilaman! Voy, bolam o'lib qoladi!* (O'.Hoshimov) 5. *Eh, esiz-*

gina barvaqt uyg'onib ketibman-ku... (Antuan de-Sent-Ekzyuperi) 6. Hammasi o'tkinchi, xo'sh nima o'tmas? (M. Toirov) 7. *Ey-y-y-y. Bozor aro yig'ilib gul terganlar* (A.Qodiriy).

Yangi mavzuga zamin hozirlash uchun darslikda berilgan topshiriqlar bajariladi.

1. *Dupur-dupur ot keldi, ko'chani qarang kim keldi?* (Qo'shiq)

2. *Chiroq lip-lip etdi.*

O'quvchilar 5-sinfda taqlid so'zlar haqida ma'lumot olganliklari bois yuqorida berilgan gaplardan taqlid so'zlarni topadilar hamda bu taqlid so'zlar nimaga taqlid qilayotganini aytadilar. Shundan so'ng o'quvchilarga 5-sinfda o'tilgan qoida eslatiladi.

III. Yangi mavzu bayoni:

Narsalarning tovushiga va holatiga taqlidni bildirgan so'zlar taqlid so'zlar hisoblanadi.

Taqlid so'zlar nimaga taqlidni bildirishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) tovushga taqlid so'zlar;

2) holatga taqlid so'zlar.

Narsalarning ovozigina taqlidni bildiruvchi so'zlar tovushga taqlid so'zlar hisoblanadi. Masalan, *g'a-g'a* (o'rdak ovozigina taqlid).

Narsalarning holatiga taqlidni bildiruvchi so'zlar holatga taqlid so'zlar hisoblanadi. Masalan, *jimir-jimir* (suv holati), *lip-lip* (chiroq holati).

Taqlid so'zlarning morfologik xususiyati:

1) egallik va kelishik shaklini olib o'zgaradi: *taqir-tuquri, g'ovur-g'uvurni;*

2) yasalish xususiyatiga ega emas, ammo boshqa turkum yasalishiga xizmat qiladi: *jizza*

TALIMI

(ot), sharros (sifat), yaltira (fe'l), tappa, chippa (ravish).

Shu o'rinda multimedia orqali (yoki ko'chma doskada) o'quvchilarga taqlid so'zlar haqidagi quyidagi qo'shimcha ma'lumotlar beriladi.

Taqlid so'zlar tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) sodda: *shig'*, *duv*, *dik*, *lop*, *yalt*, *shuv*, *tiq*, *jarang*;

2) juft: *g'arch-g'urch*, *taq-tuq*, *tars-turs*, *vag'ir-vug'ur*, *sholop-shulup*;

3) takroriy: *guv-guv*, *duv-duv*, *zir-zir*, *miyov-miyov*, *qirt-qirt*, *dag'-dag'*.

Taqlid so'z qo'shma shaklda bo'lmaydi. Ular etmoq, demoq, qilmoq yordamchi fe'li bilan birikib, qo'shma fe'l hosil qiladi: *dik etmoq*, *tiqir qilmoq*, *mo'o' demoq*.

Sintaktik vazifasi. Taqlid so'zlar sintaktik vazifasiga ko'ra sifat va ravishga yaqin turadi va uning so'rog'iga javob bo'ladi:

1) sifatlovchi-aniqllovchi: *gangur-gungur suhbatga quloq solib o'tirdi*.

2) tarz holi: *olmalar duv-duv to'kildi*;

3) ot-kesim: *miyangda aql g'ij-g'ij*.

Otlashganda:

1) ega: *shivir-shivir tindi*;

2) qaratqich-aniqllovchi: *qiy-chuvning boisi nima ekan-a?*

3) to'ldiruvchi: *etigining g'archini pasaytirish uchun oyoq uchida yurib keldi*.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash:

O'quvchilarning mavzuni o'zlashtirganlik darajasini bilish maqsadida hamda yangi mavzuni mustahkamlash uchun «Venn» diagrammasi hosil qilinadi. Diagramma ikki va undan ortiq aylananing kesishmasidan hosil bo'ladi. Bu diagramma orqali holatga va tovushga taqlid so'zlarni farqli va o'xshash tomonlari taqqoslanadi.

Shundan so'ng darslikdagi mashqlar bajariladi. Bunda o'quvchilar ikki guruhga bo'linib, birinchi

guruh «Topqirlar», ikkinchi guruh «Chaqqonlar» deb nomlanadi. 268–269-mashqlarni bajarishda «Topqirlar» guruhiga tovushga taqlid so'zlar qatnashgan gaplarni, «Chaqqonlar» guruhiga esa holatga taqlid so'zlar qatnashgan gaplarni yozish va qaysi gap bo'lagi bo'lib kelayotganini topish vazifasi beriladi. Bu mashqni guruh a'zolari navbatma-navbat doskada bajaradilar, xato va kamchiliklari tuzatib boriladi. Namuna: 1. *Namoz g'azabi oshib, dag'-dag' qaltiray boshladi* (X.To'xtaboyev). *Dag'-dag'* – taqlid so'z, holatga taqlidni bildirmoqda va tarz holi bo'lib kelyapti. 2. *Namiqqan shuvoqlar oldin to'xtab yaxshi yonmasa ham, keyinroq chars-churs uchqun sochdi-da, axiyr g'urillab ketdi* (O.Yoqubov). *Chars-churs* – taqlid so'z, tovushga taqlidni bildirmoqda va sifatlovchi-aniqllovchi vazifasida kelyapti. Mashqni to'g'ri va yozuv qoidalarga amal qilib bajargan guruh rag'batlantiriladi.

VI. «Dam olish daqiqasi»:

Bahor fasli bo'lganligi sababli o'quvchilarga bahor haqidagi she'r o'qib beriladi. «Chaqqonlar» guruhi she'rdan holatga taqlid so'zlarni, «Topqirlar» guruhi tovushga taqlid so'zlarni ajratib yozishadi.

*Bahoroy keldi bugun,
Hamma joy ko'm-ko'k butun.
Bolalar qiy-chuv qilib,
O'ynashar dilni quchib.
Quyosh ham yarq-yurq etib,
Nurin sochar shod, kulib.
Barcha xursand va xurram,
abiatning sehdidan.
Gullar rangi hattoki,
Yalt-yalt etib turadi.
Aniqlarda suvlar ham
Zimri-jimri oqadi.
Ba'zan momoqaldiroq,
Gumbur-gumbur qiladi.
Ochiladi qizg'aldoq,
Har yon gulga to'ladi.*

(Gulnoz Abdurahmonova)

So'ngra mashqlarni bajarish davom ettiriladi. 270-mashqda berilgan *qars-qurs*, *lip-lip*, *tars*, *yilt-yilt*, *ship*, *yarq*, *g'a-g'a*, *g'iyq* so'zlarni o'quvchilar ma'noviy guruhlarga ajratib, tuzilishiga ko'ra turini aytishadi.

1. *Tovushga taqlid: qars-qurs*, *tars*, *ship*, *g'a-g'a*, *g'iyq*. *Tars*, *ship*, *g'iyq* – sodda, *g'a-g'a* – takroriy, *qars-qurs* – juft.

2. Holatga taqlid: lip-lip, yilt-yilt, yarq. Lip-lip, yilt-yilt – takroriy, yarq – sodda.

Bu mashq ham guruhlarga bo'lingan holda bajariladi. Har bir guruh taqlid so'zlarning bir ma'noviy guruhiga gap tuzadi.

Mashqlarni guruhlarga bo'lib bajarishning afzallik tomoni shundaki, bunda vaqtdan unumli foydalaniladi, o'quvchilarning deyarli hammasi darsga qatnashadi, mavzuni o'zlashtirganlik darajasi aniqlanadi, imlodagi kamchiliklari to'g'rilanadi.

Topshiriqlar bajarib bo'lingach, g'olib guruh aniqlanadi va ular rag'batlantiriladi, baholari e'lon qilinadi.

Dars yakunida o'quvchilarga quyidagi she'riy tilak bildiriladi:

*Sen bugun baxtiyor quvnoq bolajon,
Teran tafakkurning mevasi ilm.*

*Dunyo bilimlari ongingda marjon,
Orzu-istagingning mevasi ilm.
Shogirdim, mehr-la boshing silayman,
Barkamol yetursan shodon voyaga.
Ertangi kuningga iqbol tilayman,
Talpinib ildam-la yuksak qoyaga.
Nurafshon kunlaring oldinda halli,
Eng yorug' kelajak – Vatan seniki.
Oydin maqsadingga yetgan mahali,
Olamda bor shuhrat va sha'n seniki.*

(Shahnoza Isomiddinova)

VI. Uyga vazifa: 271-mashq. «Bolalar bog'i-da» sarlavhali hikoya yozish hamda hikoyada taqlid so'zlardan foydalanish kerakligi aytiladi. Taqlid so'zlarning tagiga chizib, ma'no turini aniqlash vazifa qilib topshiriladi.

O'QUVCHILARNING IMLO SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA TA'LIMY O'YINLARDAN FOYDALANISH

Ma'lumki, ta'limiy o'yinlar darsning hayotiy, jonliligi, samaradorligi uchun xizmat qiladi, o'quvchilarning faolligini ta'minlaydi.

Odatda, ta'limiy o'yinlarga quyidagi metodik talablar qo'yiladi:

- ta'limiy o'yinlarning o'tkazilish maqsadi, ahamiyati belgilanishi lozim;
- ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning yoshiga mos bo'lishi kerak;
- o'yinlar o'tilayotgan mavzu mazmun-mohiyatiga mutanosib bo'lishi lozim;
- ta'limiy o'yinlarni o'tkazish vaqti, chegarasi aniq belgilanishi shart;
- ta'limiy o'yinlar ham ta'limiy, ham tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishi kerak.

O'quvchilarning imlo savodxonligini oshirishda ona tili darsida imlo qoidalarini o'rgatish va mustahkamlashga doir ta'limiy o'yinlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Bunday o'yinlar uchun darsda 5–7 daqiqa vaqt ajratish hamda qisqa savodxonlikka doir o'yinlarni o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Quyida ana shunday o'yinlardan ayrimlarini havola qilmoqchimiz:

«Kim ko'p so'zni eslab qolib, xatosiz yozadi?» o'yini. O'yin shartiga ko'ra, o'qituvchi bir nechta imlosi qiyin yoki o'quvchilarga imlosi o'rgatilishi rejalashtirilgan so'zlarni aytadi, o'quvchilar bu so'zlarni eslab qolib daftarlariga imlo qoidalarini asosida yozadilar. Bunda tanlangan so'zlar o'tilayotgan mavzuga yoki bir mavzuiy guruhga, uyaga mansub bo'lishi samaralidir.

Masalan: *huquq, huquqbuzar, huquqiy, huquqshunoslik, demokratiya, islohot* kabi. Natijada, o'quvchilarning imlo savodxonligiga emas, esda saqlash qobiliyati, so'z boyligi ham ortadi. Shuningdek, ular to'g'ri talaffuz qilish, husnixat ko'nikmalariga ham ega bo'lib, o'z-o'zini nazorat qilish, boshqarishni o'rganadilar.

«Imloviy xatolarni to'g'rilab yozamiz» o'yini. Bunda o'qituvchi turli imloviy xatolar bilan yozilgan so'z va iboralarni doskaga yozadi. O'quvchilarga ana shu so'z va iboralarni imlo qoidasiga asosan xatolarini to'g'rilab yozish topshiriladi. Masalan, o'quvchilarga quyidagi xato yozilgan so'zlar berilishi mumkin: *hunuk, hushtam, gazita, didor, labay, ko'xna, kuylak, izat, madan, murot* kabi.

(Davomi 16-betda)

ACTORS AND ACTRESSES (AKTYOR VA AKTRISALAR)

(8-sinf, IV chorak)

Feruz HIDOYATOVA,
Toshkent shahridagi 16-maktabning
ingliz tili fani o'qituvchisi

The aim of the lesson:

- to enrich pupils ideas about theatre;
- to upbring the youth in the mood of respecting of uzbek and foreign culture;
- to improve pupils oral speech, listening, writing and reading comprehensions.

The method of the lesson: interactive.

Equipments: pictures, computer, projector, presentation (Power Point), slides, hand-outs.

The procedure of the lesson:**The beginning of the lesson.**

Greetings. Asking questions about today's date, weather, season and etc.

Revising the last lesson.

Using the «Chain» method we can test the pupils knowledge gained in previous lesson on the theme «Great writers». According to this method each pupil must give at least one information about life and work of William Shakespeare.

Introducing a new theme:

Organizing role-play games on the theme.

In this role-play the class is divided into two group. One pupil from each group comes up to the teacher's table and takes one of hand-out cards from there. After choosing hand-out the group must role-play a piece of the fairy-tale written in the card. In it's turn the second group must guess what the fairy-tale piece was role-played. We can use the following fairy-tales:

- Little Red Riding Hood
- Zumrad and Kimmat
- Cinderella
- Ur tukmak

Writing.

Words are projected on display. Pupils are asked to work independently in finding definitions

of words in the wordlist. They write them down in their exercise books.

English

Booth
High-pitched
Puppeteer
Responsive
Unlike

Listening and reading.

Ask pupils to write down the following texts, after listen to the tape and match the text and pictures.

1. Well, I'm going to talk about my job. I'm a puppeteer. I suppose not everybody understands what that means. To make it simpler I'm an actor, but not ... er... an ordinary actor. I work in the streets and now I'm in Covent Garden with my booth and my puppets. Here, on my right hands is Punch. Do you know him? Well, he's the chief character in my puppet show. My left hand is for other characters... Judy, Punch's wife, er ... the doctor, the policeman and the priest. Do I like my job? Yes, I do. I like making people laugh. I think that when people, and especially children, laugh, they're happy. And it's important to make children happy, isn't it? I don't earn much money, but ... money isn't everything, is it? Of course now that I'm quite old, it's not easy for me to work, especially to talk in that high-pitched voice that Punch must have ... but I've got two young assistants. One day they're going to be good puppeteers, well, I hope they will like this art as much as I do.

2. I'm an actress and I work in children's theatre. I was trained at a special drama school. I've always dreamt about being an actress, and my profession is very important for me, but ... I can't say that I am very pleased with what I'm doing now. I've always dreamt about main parts in classical tragedies, like Greek tragedies, you know. But here I am, playing the parts of silly rabbits or sly foxes. Uhh... I know I mustn't complain, because children like our performances and, in general, they are such a responsive audience, unlike grownups, who don't go to the theatre very much. Why not? Well, because it's so much easier to go to the cinema or watch TV or video at home. So, maybe, working in children's theatre is not such a bad thing after all. What do you think?

Speaking.

Ask pupils answer the following questions.
What characters can you see?
What can you say about puppeteers?
Where they work?
What is important for them?
What they don't like?

Key answers:

- a) He works in the streets. He thinks it's important to make children happy.
b) She works in a children's theatre. Her profession is important for her. She doesn't like playing the parts of rabbits and foxes.

Marking, giving homeworks.

Active pupils are granted with good marks.

Homework is to translate the text «Masharaboz from old city» into Uzbek language.

(Davomi. Boshi 14-betda)

O'QUVCHILARNING IMLO SAVODXONLIGINI OSHIRISHDA TA'LIMY O'YINLARDAN FOYDALANISH

O'quvchilar bu so'zlardagi imlo xatolarini to'g'rilab quyidagicha yozishlari lozim: *xunuk, xushta'm, gazeta, diydor, labbay, ko'hna, ko'ylak, izzat, ma'dan, murod* kabi.

«X» va «h» harflari imlosini o'rganamiz»

o'yini asosida mazkur harflar imlosiga doir bilim va malakalar mustahkamlanadi. O'yin shartiga ko'ra o'quvchilarga yuqoridagi ikki harf bilan yoziladigan so'zlarning atash ma'nolari o'qib beriladi. O'quvchilar shu so'zlarni topib, xatosiz yozishlari lozim bo'ladi. Masalan:

- 1) tasdiq, rozilikni ifodalovchi so'z;
- 2) biror narsaga qiziqadigan, uni yaxshi ko'radigan shaxs;
- 3) onaning singlisi yoki opasi;
- 4) yaxshi qaynamagan yoki pishmagan ma'nolarni anglatuvchi so'z;

5) qo'lda tutib, yerga tirab, tayanib yurishga xizmat qiladigan maxsus tayoq va boshqalar.

O'quvchilar javob tariqasida quyidagi so'zlarni yozadilar: *ha, havaskor, xola, xom, has-sa.*

Bunday so'zlar qatorini yana davom ettirish, har darsda almashtirib turish mumkin.

Yuqoridagi kabi o'yinlarni o'quv yili davomida har bir darsda o'tilayotgan mavzuga bog'lab o'tkazib borish o'quvchilarning imloviy savodxonligini oshiradi, bu boradagi bilim, malaka va ko'nikmalarini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Matluba SADRIDDINOVA,

Namangan viloyati Chust shahridagi
7-ixtisoslashtirilgan maktab-internatning
oliy toifali ona tili va adabiyot
fani o'qituvchisi

MIRMUHSINNING «ME'MOR» ASARINI O'RGANISH (7-sinf, I chorak)

Havasxon SHOKIROVA,
filologiya fanlari nomzodi,
Farg'ona viloyati aniq va ijtimoiy fanlarga ixtisoslashtirilgan
1-maktab-internatning oliy toifali o'qituvchisi

Dars maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarni «Me'mor» asarining mazmun-mohiyati bilan tanishtirish, ularda asar qahramonlarini tavsiflash va tahlil qilish malakasini shakllantirish;

b) tarbiyaviy maqsad: o'smirlar ongiga vatandarparvarlik, inson qadr-qimmatini ulug'lash tuyg'ularini singdirish, ularni kasbga yo'naltirish;

s) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilar hamjihatligini oshirish, og'zaki nutqini o'stirish, dunyoqarashini kengaytirish.

Dars jihozi: darslik, Mirmuhsinning surati, asarlari, oq qog'ozlar, geografik xarita, elektron darslik, videoproyektor, tarqatma materiallar, multimedia.

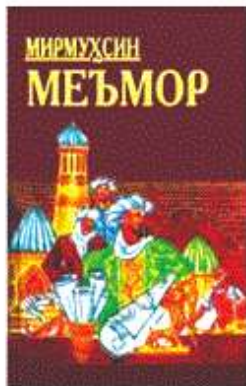

Berilgan vaqt: tashkiliy qism – 2 daqiqa.
«Zanjir» metodi – 10 daqiqa.
«Bumerang» metodi – 20 daqiqa.
«FSMU» metodi – 10 daqiqa.
Uyga vazifa va baholash – 3 daqiqa.

Dars shiori:

*Hamisha yaragil xalq xizmatiga,
Bezak bo'l olam-u, odam zotiga.*

(Nizomiy Ganjaviy)

Darsning borishi:

1- bosqich.

O'tilgan mavzuni takrorlash maqsadida «Zanjir» usulidan foydalaniladi. Bunda o'quvchilar xuddi zanjirga o'xshab Mirmuhsinning hayoti va ijodiga doir 1 tadan ma'lumotni ketma-ketlikda aytadilar. Shu tariqa yozuvchi faoliyati o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ladi. Natijada, butun sinf qatnashadi va ball yig'ishga erishadi.

So'ngra elektron doskada quyidagi mavzu ko'rinadi:

Me'mor asarini o'rganish
(romandan parcha)

2-bosqich. O'quvchilar 4 guruhga bo'linadilar va «Bumerang» usuli yordamida darslikdagi asardan berilgan parchani o'qib-o'rganadilar. Buning uchun 10 daqiqa vaqt ajratiladi. Bu vaqt mobaynida elektron doskada asarga doir rasmlar aks ettiriladi.

3-bosqich. O'quvchilar o'zlariga berilgan parchani o'rganib bo'lib, yana boshqa guruhlariga bo'linadilar. 2-bosqichda asardan berilgan parchani 4 guruhda 5 tadan o'quvchi o'rgangan bo'lsa, tashkil qilingan yangi guruhda avvalgi har bir guruhdan 1 tadan ishtirokchi qatnashadi va yangi guruhlar soni 5 ta bo'ladi. Mazkur 5 guruhda 4 tadan o'quvchi ishtirok etadi. Har bir ishtirokchi o'zining yangi sheriklariga o'zi o'rgangan parchani 15 daqiqa ichida tushuntiradi.

4-bosqich. Ushbu bosqichda o'quvchilar yana 4 guruhga bo'linadilar. **1-guruhga** me'mori tavsiflash, **2-guruhga** asarning boshqa qahramonlari harakat-holati va ruhiyatini tavsiflash, **3-guruhga** bo'ron tasvirini ifodalash, **4-guruhga** esa geografik hududni belgilash va xaritasini tayyorlash vazifasi topshiriladi. So'ngra barcha guruhlariga o'zlar o'rgangan parcha yuzasidan 2 tadan savol tuzish topshirig'i beriladi.

Guruhlar mazkur topshirig'ini 10 daqiqada bajarib taqdim etadilar. Savollar quyidagicha tuzilishi mumkin:

1-guruh: 1. Me'mor boshliq 3 arava yo'lovchilar qaerga ketayotgan edilar? 2. Asli buxorolik bo'lgan keksa me'morning maqsadi nimadan iborat edi?

2-guruh: 1. Asardan parchada qaysi qahramonlar qatnashdi? 2. Girdibod nima? Uni tasvirlang.

3-guruh: 1. Yo'lovchilar qayerda bo'ronga duch keldilar? 2. Ular jon saqlab qolish uchun nima qildilar?

4-guruh: 1. Yo'lga chiqqan, bo'ronda qolgan qahramonlar ruhiyati asarda qanday tasvirlangan? 2. Qarigan chog'ida ham orzu-maqsadlari yo'lida yurt kezzgan me'mor tabiiy ofatdan qanday omon chiqadi?

Savollarga javob berish tartibi quyidagicha: har bir guruhdan savollar o'qib eshittiriladi. Savollarga har bir guruhdan kim birinchi bo'lib qo'l ko'tarsa, o'sha javob berishi lozim. U ham o'zi, ham guruhi uchun ball yig'ishga erishadi. Alohida topshiriqlar bo'yicha guruhlardan bittadan o'quvchi taqdimotga tayyorlanadi. Taqdimot taxminan quyidagicha bo'lishi mumkin:

1-guruhdan:

Me'mor o'z kasbining mohir ustasi, mehnatkash, toza qalb inson. O'z kasbi-korini ni-

hayotda sevadi. U – bunyodkor, bardoshi, sabr-toqatli. Mashaqqatlarga qaramay, maqsadlari sari intiluvchi, shogirdlari, oilasi va farzandlariga mehribon. O'z umrining har bir soniyasini qadrlaydigan inson...

Shundan so'ng barcha fikrlarni umumlashtirib, o'quvchilarga asarning mazmun-mohiyatini aniqlash maqsadida «FSMU» texnologiyasini bajarish topshiriladi.

F – fikr bering.

S – sababini ko'rsating.

M – misol keltiring.

U – umumlashtiring.

Guruhlar tezkorlik va hamkorlik bilan mazkur usulni quyidagicha bajarishlari mumkin:

F – yozuvchi o'quvchini me'mor kabi fozil inson bo'lishga undaydi. Uni o'z kasbini ulug'lovchi hunarmand, shogirdlarning sevimli ustoz, buyuk bunyodkor sifatida gavalantiradi.

S – fozil inson deyishimizga sabab shundaki, u yurtda hamisha tinchlik barqaror bo'lishini, xalqning farovon turmush kechirishini istaydi, obod vatanda muhtasham minoralar va maqbaralar qurishni niyat qiladi. U Hirot va Movarounnahrda qurilgan ko'plab inshootlarning muallifi – me'mori. Boshiga tushgan musibatlariga qaramay, tushkunlikka tushib qolmasdan, tinimsiz mehnat qilgan me'mor yaratuvchi, toza qalb sohibidir.

M – asardan aynan yuqorida keltirilgan fikrga misol keltirsak: «*Qani endi shunday bir odil podshoh bo'lsa-yu, unga o'z hunari bilan xizmat etib, undan yaxshilik ko'rsa*». Bundan tashqari, parchada «*temuriyodalarga xizmat qilmaslikka ahd qildi*» satrlari mavjud. Ushbu satrlardan ko'rinadiki, me'mor temuriyodalarning o'zaro taxt talashishidan, mehnatining qadrsizligidan aziyat chekib, o'zining ona yurti – Movarounnahrqa yo'l olgan.

U – Me'mor shogirdlarining sevimli ustoz. G'avvos, Muhammad, Xorunbek, Zulfiqor kabi shogirdlarida ustozga bo'lgan, ustozda shogirdlarga nisbatan mehmi tuyish mumkin. Me'mordek kasbini hayotining mazmuniga aylantirgan insonlar bo'qiydirlar. Ularning hayoti qurgan imoratlari-da davom etadi.

Guruhlar baholanadi. **Uyga vazifa** sifatida «Kasbimdan kamol topgum» va «Kasbim-faxrim» mavzularida insho yozib, unda inson hayoti uchun kasbning ahamiyatini bayon etish hamda asar yuzasidan rasm chizish topshirig'i beriladi.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!*

Тез-тез сўраб туриладиган саволлар:

Инглизча гапларда сўз тартиби қай тарзда бўлади?

Инглизча гапларда қатъий сўз тартибига риоя қилинади. Бу ҳар бир гап бўлагга ўзининг муайян бир жойида туриши кераклиги, аксинча, агар сўз тартиби алмаштириб юборилса гапнинг мазмуни ўзгариши ёки унинг мантқиқсиз бўлиб қолиши, умуман олганда уларнинг маъносини чалқатиб кетиши мумкинлигини англатади (чунки инглизча сўзларда қўшимчалар мавжуд эмас-да!).

Қуйида бўлишли дарак гапларда сўз тартиби қандай бўлишини кўриб чиқамиз. Сўроқ, инкор, буйруқ ва шу каби қатор гапларда сўз тартиби бироз бошқачароқ, ammo уларда ҳам сўз тартибига қатъий риоя қилинади. Уларнинг сўз тартиби дарсларимиз давомида тегишли грамматик материалларни ўрганиши жараёнида батафсил ёритиб борилади.

Демак, бўлишли дарак гапларда сўз тартиби:

1-ўринда – эга. Эгадан олдин ёки (камдан-кам ҳолларда) ундан кейин тавсифловчи сўзлар, яъни аниқловчилар бўлиши мумкин:

The girl reads (Қизча ўқийди). The little girl reads (Кичкина қизча ўқийди).

2-ўринда – кесим (ниш-характерни ифодалаб, турли вазиятларда, замонларда шакллан ўзгаради):

The girl reads (Қизча ўқийди). The girl read (Қизча ўқиди).

3-ўринда – тўлдирувчи:

The girl reads a book (Қизча китоб ўқийди).

Тўлдирувчилар предлоглар билан ёки уларсиз келиши мумкин. Агар гапда унисин ҳам, бунисин ҳам бўлса, унда аввал предлогсиз, ундан кейин эса предлогли тўлдирувчи ишлатилади. Тўлдирувчиларнинг ҳам тавсифловчи сўзлари, яъни аниқловчилари бўлиши мумкин.

The girl reads a new book (Қизча янги китоб ўқийди).

4-ўринда – ҳол. Ҳоллар гапда бир вақтнинг ўзида бир неча марта ишлатилиши мумкин. Бундай вазиятда улар қуйидаги тартибда жойлашади: равиш ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли.

The girl reads a book slowly. Қизча секин китоб ўқийди. (Қай тарзда?)

The girl reads a book in the library. Қизча кутубхонада китоб ўқийди. (Қаерда?)

The girl reads a book every day. Қизча ҳар кунини китоб ўқийди. (Қачон?)

Агар ўрин ҳоли пайт ҳолига нисбатан кўпроқ сўзлардан ташкил топган бўлса, унда у пайт ҳолидан кейин жой олади.

The girl reads a book every day in the library of the City Youth Centre. Қизча ҳар кунини шаҳар ёшлар маркази кутубхонасида китоб ўқийди.

Ўрин ёки пайт ҳолларини эгадан олдин қўйиши мумкин. Бу асосан маъқур ҳолини гапда алоҳида ажратиб кўрсатиши керак бўлганда содир бўлади:

Every day the girl reads a book in the library. Ҳар кунини қизча кутубхонада китоб ўқийди.

Инглизча гапни схематик тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин:

Бўлиши мумкин	1	2	3	4
Ўрин/пайт ҳоли	Эга	Кесим	Тўлдирувчи	Ҳол

Агар инглизча ва ўзбекча гаплардаги сўз тартибини таққослайдиган бўлсак, уларнинг бир-биридан тубдан фарқ қилишини кўришимиз мумкин.

Ўзбек тилида кўп вазиятларда эга, тўлдирувчи ва ҳолининг ўрни алмашилиб келиши мумкин, лекин кесим ҳар доим гап охирида келади. Агарда эгадан кейин кесим қўйилса, гап бўлаклари бир-бири билан мантқиқан боғланмай қолади.

	Эга	Кесим	Тўлди- рувчи	Ҳол
English	The children	are playing	football	now.
Uzbek	Эга, тўлдирувчи ёки ҳол			Кесим
	Болалар	ҳозир	футбол	уй- нашигги.
	Ҳозир	болалар	футбол	
	Болалар	футболни	ҳозир	

Давоми. Боши ўтган сонларда.

Gap бўлаклари деганда нима тушунилади?

Инглиз тилида грамматикасида ҳам ўзбек тили-дагидек «эга» (subject), «кесим» (predicate), «аниқловчи» (attribute), «тўлдирувчи» (object) ва «оҳол» (adverbial modifier) деб номланувчи gap бўлаклари мавжуд. Улардан эга ва кесим гапнинг бош бўлаклари ҳисобланса, аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол гапнинг иккинчи даражали бўлаклари сифатида ўрғанилади.

**Гапнинг бош бўлаклари
Эга ва кесим**

Инглиз тилида деярли бирорта ҳам gap эга ва кесим, яъни гапнинг бош бўлакларисиз ясала олмаслигини унутмаслик лозим (эга иш-ҳаракатни бажарувчи шахс ёки нарсга бўлиб, ким? / нима? саволига жавоб бўлса, кесим иш-ҳаракатни ифодалаб, нима қилди? / нима қилади?/нима қилмоқчи? /нима қилапти? ва ҳ.к. саволларга жавоб бўлади). Ўзбек тилида эса уларсиз ясаладиган гаплар жуда кўп. Масалан:

Ҳозир соат беш. Менга китоб совға қилишди.

Бундай вазиятларда инглиз тилидаги gapга суъий равишда бош бўлакларни киритишимизга тўғри келади. Демак, пайт ҳақдаги gap инглиз тилида куйидаги кўринишга эга бўлади:

It (subject) is (predicate) five o'clock now.

У (эга) бўлди (кесим) соат беш ҳозир.

Ўзбек тилида бу gap «Ҳозир соат беш бўлди» деб тушунарли қилиб айтилади.

Инглизча гапларда бош бўлакларнинг албатта иштирок этиш зарурияти инглиз тилида кўшимчаларнинг йўқлиги боисдир. Агар ўзбекча гапларда сўзлар бир-бири билан кўшимчалар ёрдамида боғланса, инглиз тилида эса улар (сўзлар) кесим атрофида жамланади; кесим, ўз навбатида, эгасиз мавжуд бўла олмайди, шунинг учун ҳам у ўз шаклини фақат эгата монанд тулади.

Демак, ҳар қандай инглизча гапларда эга ва кесимнинг албатта бўлиши тақозо этилади.

Замоннинг феълга боғлиқлиги, шахс ва сон эса эгата мавжуд бўлган аломатлар эканлигини, кесим шакллари айнан эгата мосланиб тувланишини доим ёдда тутиш зарур.

Эга от (предмет ёки тушунча номи) ёки олмош билан ифодаланishi мумкин.

Гапларда эга вазифасини бажарувчи олмошлар кишилик олмошлари бўлиб, уларнинг шахс ва сондаги шакллари куйидагичадир:

Шахс	Бирлик сон	Кўплик сон
1	I (мен)	We (биз)
2	-	You (сен / сиз)
3	He (эркакларга nisbatan - у) She (айёлларга nisbatan - у) It (жонсиз предмет ва ҳайвонларга nisbatan - у)	They (улар)

Изоҳ:

Кишилик олмошларнинг фақат шу шаклларигина инглизча гапларда эга вазифасини бажариши мумкин.

Кишилик олмошларнинг бошқа шакллари (объект келишидаги кишилик олмошлари) ҳам мавжуд, аммо уларни эга сифатида ишлатиб бўлмайди.

Иккинчи шахс бирлик сон шакли мавжуд эмас, шунинг учун ўзбек тилидаги «сен» олмоши инглиз тилида бир вақтнинг ўзида «сиз» ҳам бўла олади.

«He» ва «she» (айрим қондага мустақило вазиятларни ҳисобга олмаганда) фақат одамларга nisbatan ишлатилади, бошқа ҳамма бирлик сондаги нарсалар – «it».

**Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари
Тўлдирувчи**

Тўлдирувчилар гапнинг бош бўлаги (эга) билан ўзаро алоҳида киринадиган предметлар ва тушунчалар бўлиб, *кимми? / нимани? / кимга? / нимага? / ким билан? / нима билан?* ва шу каби саволларга жавоб бўлади.

Аниқловчи

Аниқловчи шахс ёки буюмнинг белгисини билдирувчи gap бўлаги бўлиб, ояғда отин, баъзан эса олмошни аниқлаб келади ҳамда *қандай? / қанақа? / нечта? / қанча? / қайси?* ва ҳ.к. саволларга жавоб бўлади.

Ҳол

Иш-ҳаракатнинг қандай ва қай ҳолатда (қаерда, қачон, нима учун, нега ва ҳ.к.) содир бўлганлигини кўрсатувчи gap бўлаги ҳол дейилади. Ҳоллар турлича номланади: 1) равиш ҳоли – *қандай қилиб? / қай тарзда?*; 2) пайт ҳоли – *қачон?*; 3) ўрин ҳоли – *қаерда?*

LESSON 6 LET'S LEARN COUNTRIES AND CITIES**(Келинг, мамлакатлар ва шаҳарларни ўрганамиз)**

Элатма: Ҳурматли журналхонлар! Журналимизнинг аввали сониде, яъни 5-дарсда маиқ кўрсатмаларини бундан кейин имкон даражасида инглиз тилида бериб боришимизни ваъда қилиб, бутун бир дарс жараёнида уларни ўрганиб олган эдик. Шунинг учун куйидаги маиқларнинг кўрсатмаларини тушуниш учун 5-дарсни яна бир марта такрорлаб олишимизни, шунингдек айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнигида бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Work in pairs. Read and say the countries in Uzbek.

Uzbekistan [uz,bekt'stɑ:n], Britain [brɪtɪn], the United States [ðɪ ju:'naɪtɪd steɪts], Greece [grɪ:s], Russia [rʌʃə], Kazakhstan [kæzæ:k'stɑ:n], Turkmenistan [tʃ:k'men'stɑ:n], Tajikistan [tɑ:dʒɪ:k'r'stɑ:n], Kyrgyzstan [kɪ'gɪz'stɑ:n], Italy [ɪ'tɑ:lɪ], Japan [dʒə'pæn], Turkey [tʃ:kɪ], Argentina [ɑ:dʒɑ:ntɪ:nə], Australia [ɒ'strɛɪliə], Canada [kænədə]

1b Read. Listen to your partner and repeat the countries in 1a.

TALIM

2a Look at the photos. Guess the countries of the students.

For example: *Alisa - Russia*

Жон

Алиса

Фарид

Сус

2b Listen to your partner and check your answers. Listen again and repeat the names.

3a Read and listen to the cities.

1 Tashkent [tæʃkɛnt], 2 Istanbul [ɪstænˈbuːl], 3 London [lʌndən], 4 Dushanbe [duːʃænbeɪ], 5 New York [njuː ˈjɔːk], 6 Tokyo [tɔːkiu], 7 Ashgabat [æʃgəbæt], 8 St Petersburg [sɪt ˈpɪtɜːzbɜːrg], 9 Bishkek [bɪʃkɛk], 10 Rome [rəʊm], 11 Buenos Aires [bjuːenəs ˈaɪrɪz], 12 Canberra [kænbərə], 13 Astana [æstəneː], 14 Ottawa [ɒtəwə], 15 Athens [æθɪnz]

3b Match the countries in 1a with the cities in 3a.

Example

1 Uzbekistan

LESSON 7 LET'S GET INTRODUCED (Келинг, танишамиз)

Грамматик маълумотлар

«Be» феълининг оддий ҳозирги замон (Present Simple Tense) 1-шахс «I» ва 2-шахс «you» даги шакллари

Оддий ҳозирги замон (Present Simple Tense) домий, ўзгармас ҳолатлар учун, масалан, бирор кимсанинг қаерданлигини, унинг кўриниши, исми ва ёшни айтишда ишлатилади. Қуйидаги жадвалда «be» феълининг оддий ҳозирги замон 1-шахс бирлик «I» ва 2-шахс кўплик «you» даги шакллари, улар иштирокидаги

булишли, бўлишсиз ва сўроқ гаплар ҳамда саволларга улар ёрдамида бериладиган қисқа жавоблар келтирилган. Агар жадвалга диққат билан қарасангиз, «be» феъли «I» учун «am» шаклига, «you» учун эса «are» шаклига ўтишини кўришингиз мумкин. Шунингдек, жадвалда бўлишсиз, яъни инкор гап «be» нинг шахслардаги тегшли шаклларида кейин «not» инкор юктамасини ишлатиш, сўроқ гаплар эса «be» нинг шахслардаги тегшли шаклларида эгдан олдинга олиб ўтиш орқали ясаллигини, саволларга бериладиган жавоблар тўлиқ эмас, балки қисқа берилишини, у ерда ҳам «be» феълининг шахслардаги тегшли шакллари қўлланилишини кўриш мумкин. Қавс ичида берилган шакллар оғзаки нутқда ишлатиладиган қисқартмалардир: I'm [aɪm], you're [juːr], I'm not [aɪm n t], you aren't [ju ɑ:nɪt]. Қисқа жавоблар ўзбек тилида «Ҳа» ёки «Йўқ» деб таржима қилинади.

Affirmative <i>Бўлишли</i>	I You	am ('m) are ('re)	from Uzbekistan.
Negative <i>Бўлишсиз</i>	I You	am not ('m not) are not (aren't)	from the United States.
Questions <i>Сўроқ</i>	Am Are	I you	from the United States?
Short answers <i>Қисқа жавоблар</i>	Yes I am. Yes, you are. No, I'm not. No, you aren't.		

1a Look at the table above. Translate the sentences. Check your translation with your partner.

1b Read the sentences for your partner.

2a Read. Complete the dialogue with the countries.

Britain, Uzbekistan, the United States

Sue: Hi! I'm Sue.

Farid: Hello, I'm Farid. I'm from _____. Are you from the _____?

Sue: No, I'm not from _____. I'm from _____.

2b Listen to your partner. Check your answers. Listen and repeat.

3a Write sentences. Read your sentences to your partner.

Example

1 *I am from Britain.*

1 I/Britain

2 You/Italy

3 I/the United States

4 You/Argentina

5 I/Uzbekistan

6 You/Russia

3b Now write the sentences in 3a in the negative. Read your sentences to your partner.

Example

1 *I am not from Britain.*

4a Write the questions for the answers.

Example

1 *Are you from Britain?*

1 No, I'm from Greece. 4 Yes, I'm from Kazakhstan.

2 Yes, I'm from Japan. 5 No, I'm from Turkmenistan.

3 No, I'm from Turkey. 6 Yes, I'm from Australia.

4b Work in pairs. Ask and answer as in 4a.

Example

You: *Are you from Britain?*

Your partner: *No, I'm from Greece.*

5 Work in pairs. You: choose a country. Your partner: ask questions.

Example

Your partner: Are you from the United States?

You: No, I'm not.

Your partner: Are you from Britain?

You: Yes, I am.

Грамматик маълумотлар

Hi! Hello!

«Hi» [hai] ҳам «Hello» [hə'ləʊ] ҳам ўзбек тилида «салом» деган маънони англатади. Уларнинг бир биридан фарқи шундаки, «Hi» саломлашуви «Hello» га nisbatan бироз norasmiyroqdir.

What? / Where?

Инглиз тилида бир қанча сўроқ оломшлари mavjud. Mazkur darsda ulardan faqatgina «What?» va «Where?»ning ishlatilishini kўrib chikamiz. «What?» (nima?) naraslar haqida suraliganda, «Where?» (kaer?) esa joy haqida suraliganda kulloviladi. Masalan: What is your name? (Ismingiz/iz) nima?; Where are you from? (Kaerdangiz? / Kaerdangiz?)

I/my, you/your

«I» [aɪ] (men) kishilik oloshiga mos egalik sifati «my» [maɪ] (mening), «you» [ju / ju] (sen / siz) kishilik oloshiga mos egalik sifati «your» [jə / jə:] (sening / sizning) hisoblanadi. Kishilik oloshlari yuqorida

kaid etganimizdek gapda esa vazifasini bajarib, egalik sifatlari esa gapda aniqlovchi vazifasida keladi. Shunga kўra, kishilik oloshlaridan bilan har doim kesim, egalik sifatlardan keyin esa oq ishlatiladi.

Kishilik oloshlari	Egalik sifatlari
I'm John.	My name's Alisa
Where are you from?	What's your name?

From

«From» [frəm / fr m] predlog b'olib, u 'uzidan keyin keladigan s'unga «...dan» degan ma'no k'ushimcha kiritaadi. Masalan: I'm from Uzbekistan. (Men 'zbekistondanman.)

6a Read and repeat the words.

from, Hi, name, Hello

6b Read. Complete the dialogue the words.

from, Hi, name, Hello

John: (1) _____! I'm John. What's your name?

Alisa: (2) _____! My (3) _____'s Alisa.

Where are you from?

John: I'm from the United States. And you?

Alisa: I'm (4) _____ Russia.

7a Work in pairs. Act out the dialogue.

Example

A: Hi! My name's John. What's your name?

B: Hello. My name's Sue. I'm from Britain. Where are you from?

A: I'm from the United States. I'm from New York.

7b Now act out the dialogue again with your names and countries as in 7a.

8a Look at the examples with "from" and read.

Example

Where are you from? Are you from London?

I'm not from Italy. I'm from Argentina.

8b Look at the example and put the words in order.

Write sentences.

Example

1 *I'm from the United States.*

- John: from/I'm/ the United States.
- Alisa: you/Where/ from?/are
- Sue: not/the United States./from/I'm
- Farid: Uzbekistan./from/I'm
- Sue: You/from/aren't/Argentina.
- John: from/you/Are/Italy?

I am/you are

1 Write sentences with full forms.

Example

1 *I/Italy*

I AM FROM ITALY.

- you/Kyrgyzstan
- I/New York
- you/Australia
- I/London
- you/Britain

I am not/you are not

2 Write sentences with full forms.

Example

1 *I/not/Russia.*

I AM NOT FROM RUSSIA.

- you/not/Australia
- I/not/Buenos Aires
- you/not/Canada

- I/not/Athens
- you/not/the United States

Affirmative and negative: Short forms

3 Now write the sentences in Exercises 1 and 2 with short forms.

Example

1 *I/Italy. I/not/Russia.*

I'M FROM ITALY. I'M NOT FROM RUSSIA.

Questions and short answers.

4 Write the questions and complete the short answers.

Example

1 *you/Canada*

Are you from Canada? Yes, I am.

2 *you/Istanbul*

.....?

No,

3 *you/Astana*

.....?

Yes,

4 *you/Australia*

.....?

No,

5 *you/ St Petersburg*

.....?

Yes,

6 *you/ Argentina*

.....?

No,

What/Where questions and answers.

5 Write the words in the correct order.

Example

1 *I'm/Hi!/Jennifer.*

Hi! I'm, Jennifer.

- name?/What's/your
- you/from?/are/Where
- Anna./My/name's
- Rome./from/I'm

I/my, you/your

6 Circle the correct word.

Kate: Hello. (1) *I'm / My* Kate. What's (2) *you/your* name?

Joanne: (3) *My / I* name's Joanne. Where are (4) *your/ you* from?

Kate: (5) *I'm / are* from Canada. And you?

Joanne: (6) *I'm / You* from Australia.

Дунфундо ЖЎПАЕВ

INGLIZ TILINI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

(ko'chirma va o'zlashtirma gap misolida)

Nozimaxon MAMAJONOVA,

Toshkent shahar Chilonzor tumanidagi 200-maktabning
ingliz tili fani o'qituvchisi, O'zbekiston davlat jahon tillari
universiteti tadqiqotchisi

Dars jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida loyihalashtirish darsni mazmunli tashkil qilishga yordam beradi. Samarali dars esa ta'lim sifatini kafolatlaydi. Tabiiyki, bu jarayonda o'qituvchi-pedagoglarning mahorati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu o'z navbatida muallimdan o'z ustida doimiy ishlashini va ilg'or tajribalarni o'rganishini talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, o'z tajribamdan kelib chiqib, 8-sinfda o'tiladigan «Ko'chirma va o'zlashtirma gap» mavzusini o'rgatish metodikasi xususida fikr yuritmoqchiman.

Dastlab doskaga ko'chirma va o'zlashtirma gapga misollar ingliz va o'zbek tillarida yozib qo'yiladi. Ushbu misollarni slayd orqali monitorida ham ko'rsatish mumkin:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
I phoned her an hour ago. She said, «I am cooking palov.» Men unga qo'ng'iroq qildim. U dedi: «Men palov pishiryapman.»	I phoned her an hour ago. She said that she is cooking palov. Men unga qo'ng'iroq qildim. U palov pishiryotganini aytdi.

So'ng ingliz tilidagi ko'chirma va o'zlashtirma gaplar o'zbek tiliga chog'ishtirib quyidagicha tushuntiriladi:

O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi ko'chirma gap deyiladi. Ko'chirma gap muallif gapi bilan birga qo'llanadi. Masalan: o'zbek tilida ko'chirma gap darak gap bo'lib kelsa, muallif gapining kesimi ko'pincha *dedi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladı, aytdı* kabi fe'llar bilan ifodalanaadi. Ingliz tilida esa ko'chirma gap darak gap bo'lib kelganda muallif gapining kesimi *said* va

told fe'llari bilan ishlatiladi. Faqat *told* fe'ldan keyin kishilik olmoshining to'ldiruvchi shakli qo'llaniladi. Masalan: *She told me, «I am writing an essay.»*

Ko'chirma gap qo'shtirmoq ichiga olinadi va bosh harf bilan yoziladi. U muallif gapidan oldin ham, keyin ham, uning o'rtasida ham kela oladi. Shunga ko'ra turli tinish belgilari qo'yiladi. Quyida ko'chirma gapning darak gap shaklini misollar va formulalar yordamida ko'rsatamiz. Bunda «K» – ko'chirma gap, «M» – muallif gapini bildiradi.

Masalan:

O'zbek tilida (ko'chirma gap): *U dedi: «Men maktabga boraman.»*

Ingliz tilida (ko'chirma gap): *He said, «I go to school.»*

Ushbu gapdan ingliz va o'zbek tillarida tinish belgilarining ishlatilishida quyidagi farqlar mavjudligi ma'lum bo'ldi:

– o'zbek tilida muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yilsa, ingliz tilida muallif gapidan so'ng vergul ishlatiladi;

– ko'chirma gap darak gap bo'lsa, o'zbek tilida gap oxiridagi nuqta qo'shtirmoqdan keyin qo'yiladi, ingliz tilida qo'shtirmoqdan oldin qo'yiladi.

Nuqda ko'pincha ko'chirma gaplar o'zlashtirma gap shaklida beriladi. O'zlashtirma gap shakli o'zgartirilgan, biroq mazmuni o'zgartirilmay berilgan o'zgalarning gapidir. Bunda ko'chirma gap vositasiz to'ldiruvchi tarzida beriladi. Ko'chirma gaplarda muallif gapida *demoq* fe'li faol qo'llansa, o'zlashtirma gaplarda *aytmoq* fe'li ko'proq qo'llanadi. Ko'chirma gap tuzilish jihatidan ikki qismga bo'linadi: ko'chirma

gap va muallif gapi. Muallif gapida kesim egadan oldin qo'llanadi. O'zlashtirma gap esa yoyiq holdagi sodda gapdir. Bunday gaplarning egasi ham, kesimi ham o'z o'rnida keladi.

Qiyoslang:

Ko'chirma gap: «*Kitob – aqlning kaliti*», – dedi o'qituvchimiz.

O'zlashtirma gap: (kesim-ega) O'qituvchimiz *kitob aqlning kaliti ekanligini aytdi*.

O'zbek tilida o'zlashtirma gap *ega+to'l-diruvchi+kesim* shaklida hosil bo'ladi. Ingliz tilida esa darak gapli ko'chirma gap o'zlashtirma gapga to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap bo'lib aylanadi. Buni yuqoridagi misol yaqqol ko'rsatib turibdi. Ingliz tilida darak gapli ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Qanday zamon ishlatilishi aniqlanadi. Bunda gapning mazmuni juda ahamiyatlidir:

a) agar so'zlovchining aytgan gaplari hali ham rost bo'lsa hamda holat, sharoit o'zgarmagan bo'lsa, o'zlashtirma gapdagi fe'llar asosiy fe'llardan keyin hozirgi zamonda ishlatiladi. Boshqacha qilib aytganda, gapirilayotgan paytda hali ham haqiqat bo'lgan biror narsani aytishda yoki kelgusida bo'ladigan voqealar haqida so'z borganda o'zlashtirma gapda hozirgi zamon fe'llari qo'llaniladi. Masalan:

I saw Malik half an hour ago. He said your father is ill.

b) vaqt o'tishi bilan ba'zi bir haqiqiy voqealar o'zgarishi tufayli hozirgi zamonda berilgan gapning kesimi o'zlashtirma gapga aylantirilayotganda o'tgan zamon shakllarining birida ifodalanadi. Misol uchun:

I saw Malik two months ago. He said your father was ill.

Ko'chirma gapdagi kishilik va egalik olmoshirlari o'zlashtirma gapda quyidagicha o'zgarishiga e'tibor berish kerak. Buni quyidagi slayd orqali tushuntirish mumkin.

Kishilik olmoshirlari		Egalik olmoshirlari	
Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap	Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
I	She/he	My	Her/his
We	They	Our	Their
You	I/we	Your	Our/their
She/he, it, they	she/he, it, they	Their	Their

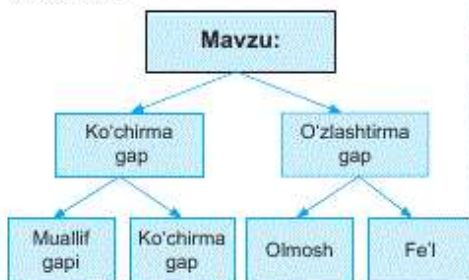
Masalan: *My father said, «I work in an office.» – Mening otam dedi: «Men idorada ishlayman»* (ko'chirma gap).

My father said that he works in an office. – Mening otam idorada ishlashini aytdi (o'zlashtirma gap).

Mavzuni mustahkamlash maqsadida o'quvchilarga quyidagi savollar beriladi:

1. Bugun biz qaysi mavzu haqida gaplashdik?
2. Ko'chirma gap necha qismdan iborat?
3. Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga o'zgarayotganda qaysi so'z turkumlarida o'zgarish bo'ladi?

O'quvchilarning javoblari asosida idrok xaritasi tuziladi:

Ingliz tili va ona tilidagi ko'chirma va o'zlashtirma gaplar o'rtasidagi farq va o'xshashliklarni aniqlashda «Venn» diagrammasidan foydalanish mumkin.

Shuningdek, bunda quyidagi kabi mashqlarni bajartirish ham maqsadga muvofiqdir:

1. He said, «I am very interested in newspapers.»

He said _____

2. She said, «I read two newspapers every day.»

She said _____

3. I told him, «You are good at history.»

I told him _____

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili grammatikasini o'zbek tili bilan o'xshash va farqli jihatlarni pedagogik texnologiyalar asosida solishtirib o'rganish o'quvchilarning xorijiy tilni yanada yaxshiroq tushunishlariga yordam beradi.

ARUZ VAZINI Y'KITISH TAJRIBASIDAN*

Валижон ҚОДИРОВ,
филология фанлари номзоди,
Андижон давлат университети доценти

Навбатдаги асосий ишлардан бири зиҳфлар билан таништириш бўлади. Уни А. Ҳожи-аҳмедовнинг «Мақтабда ўрганиладиган мумтоз шеърятнинг вазн кўрсаткичлари» номли китобига кўра тушунтириш ва ёздириб қўйиш мумкин: «Аруз вазнининг мураккабликларида бири шундаки, биз юқорида кўриб ўтган саккиз асосий ружн шеър мисраларида, баҳрларда қўлпнча турли ўзгаришлар билан қўлланади. Бу ўзгаришлар аруз шмида зиҳф деб юритилади. Саккиз ружнда ҳаммаси бўлиб 45 хилгана зиҳф учрайди».¹ Мақтабда барча зиҳфларни тушунтириш мушкул. Шу боис ўқувчиларга дастлабки тасаввур учун энг кўп қўлланадиган ва бир мунча осон бўлган икки тармоқ ружни ўргатиш билан чекланиш мумкин. Тармоқ ружлардан олдин солим баҳр шаклини тушунтириш керак: агар мисралардаги ружлар сон ва сифат жиҳатдан ўзгармай тўлиқ такрорланса, у солим (тўлиқ) баҳр саналади. Фурқатнинг «бормас-миз» радифли газали бунга мисол бўла олади:

Биз истигно эли, қичқирмагон маъвога
бормасмиз,
Агар чандки хирман айласа, дунёга
бормасмиз.

Байтнинг тақтиъси:

Би-зис-тиг-но / э-ли қич-қир/-ма-гон маъ-во /
V - - - / V - - - / V - - -
ма-фо-ий-лун! / *ма-фо-ий-лун!* / *ма-фо-ий-лун!* /
-га бор-мас-миз!
V - - - /
ма-фо-ий-лун!

А-гар чан-ди! / -ки хир-ман ай/-ла-са, дун-ё /
V - - - / V - - - / V - - -
ма-фо-ий-лун! / *ма-фо-ий-лун!* / *ма-фо-ий-лун!* /
-га бор-мас-миз!
V - - - /
ма-фо-ий-лун!

Байтда мафойилун ҳеч ўзгаришсиз мисраларда тўлиқ такрорланаётгани сабаб ружн такроридан

ҳосил бўлаётган ҳазаж баҳри солим (тўлиқ) саналади. Ўқитувчи рамал, мутақориб, ражаз баҳрларининг солим кўринишларидан ҳам ҳеч бўлмаганда биттадан мисоллар келтириб, бу билимларни мустаҳкамлаши керак.

Шундан сўнг дастлабки тармоқ ружн тушунтирилади: мисралардаги бирор ружнда ҳижо қисқарса (яъни сон жиҳатдан ўзгарса) ёки қисқа чўзиққа, чўзиқ қисқарса, ўта чўзиққа айланса (яъни сифат жиҳатдан ўзгарса) зиҳфга учраган бўлади ва қайсидир тармоқ ружнга тегишли бўлади.

Сон жиҳатдан ўзгариш натижасида ҳосил бўлган бир тармоқ ружни кўрамыз. Агар ружн охиридаги бир чўзиқ ҳижо туширилса «ҳазв» (ташлаш) зиҳфи ҳосил бўлади ва **махзуф** деб аталади.

Ул ҳаро кўз / кўзларига / сурма бежо / тортадур /
- V - - / - V - - / - V - - / - V - - /
фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун /
Балки андин! даҳ р эли ор/тиқча гавго! тортадур /
- V - - / - V - - / - V - - / - V - - /
фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун /

Байтнинг иккала мисрасидаги дастлабки уч ружнда фоилотун (чўзиқ, қисқа, чўзиқ, чўзиқ) тўла такрорланиб, тўртинчи ружнда (чўзиқ, қисқа, чўзиқ) охириги бир чўзиқ ҳижо етишмаётганига ўқувчилар эътибори тортилади. Бунинг учун қуйидаги савол билан мурожаат қилиш мумкин: ҳар бир мисрада тўрт ружн бор, эътибор беринг-чи, улар сон ва сифат жиҳатдан бир хилми ёки фарқ борми? Ўқувчилар тўртинчи ружнда бир чўзиқ ҳижо камлигини дарҳол сезадилар. Ана шундай мисра сўнггидаги бир чўзиқ ҳижонинг тушиб қолишига маҳзуф дейилиши ёздириб қўйилиши керак. Бу рамал баҳрининг **махзуф** кўриниши эди. Унинг ҳазаж баҳридаги кўринишига ҳам мисол келтирилади:

Жамолинг вас/фини қилдим! чаманда/
V - - - / V - - - / V - - - /
Қизорди гул! уёттин ан/жуманда!
V - - - / V - - - / V - - - /
Мутақориб баҳридаги маҳзуф шакли:

Киши бир/ла йўқ мут/лақо ул/фати/
V - - / V - - / V - - / V - - /

* Боши журналнинг 2013 йил 1,2,3-сонларида.

TALIM

Бўлб хал/х гава/сидин кул/фати/
V - - /V - - /V - - /V - - /

Энди ўқитувчи сифат жиҳатдан ўзгариш натижасида ҳосил бўлган бир тармоқ руқни ҳам кўрсатиши, танитиши керак. Агар руқ охиридаги икки чўзиқ ҳижо ўта чўзиқ ҳижога айлантирилса «қаср» (қисқартириш) зиҳофи ҳосил бўлади ва **мақсур** деб аталади.

Қилур пайкон/ларинг кўнглум/ ўтин тез /
V - - - /V - - - /V - - - /

Агарчи қат/ра бўлмас шу/ла ангез /
V - - - /V - - - - /V - - - /

Ўқувчилар руқларни солиштириб, мисралар охиридаги (тўғрироғи охири руқлардаги) икки чўзиқ ҳижо ўрнида ўта чўзиқ ҳижо келаётганини дарров фаҳмлайдилар. Бу ерда ҳижолар сифати ўзгарди, яъни қисқарди. Айнан шу ҳолат (охири руқдаги ўта чўзиқлик) мақсур эканлигини ўқувчилар эслаб қолишлари керак. Худди маҳзүфда бўлгани сингари ўқитувчи бошқа баҳрларнинг ҳам мақсур кўринишларига мисоллар топиб, машгулотда ўқувчилар билан таҳлил қилади.

Аруз вазини ўрганиш жараёнида олдинги олинган билим ва малакалар изчил равишда такрорлаб турилиши керак: ҳижолар сифати, уларнинг ўринлашувидан юзага келаётган руқлар ва ҳосил бўлаётган баҳр, васл ҳодисаси, айрим истисно ҳолатлар – ҳамма-ҳаммаси бир-бир таҳлил этиб борилиши зарур. Юқорида зикр қилинган ишлар бажарилгач, шеърий асар ўлчови – вазининг номи «тўлиқ ўқиш» ўргатилади.

Шеър вазини аниқлашда бир байт (икки мисра) олинishi алоҳида ўқтирилади. Бир мисрада уч хил миқдорда: иккита, учта ёки тўртта руқ бўлиши мумкин. Бундан ортиқ бўлмайди. Шундан келиб чиқсак, бир байт (икки мисра)да тўртта, олптата, сажкизта руқ бўлади. Агар байтда тўртта (биринчи мисрада иккита, иккинчи мисрада иккита) руқ бўлса **мураббаъ**, байтда олптата руқ бўлса **мусаддас**, сажкизта бўлса **мусамман** дейилиши тушунтирилади ва ёздириб қўйилади. Тушунтирилганлар бир нечта мисоллар билан мустаҳкамланиши керак:

Фарёдким/ гардуни дун/
- - V - / - - V - /

Айлар юрак/бағримни хун/
- - V - / - - V - /

Ўқувчиларга савол берилади: байтда ҳижолар қандай ўринлашган? Улар икки чўзиқ, қисқа ва чўзиқ ҳижо тарзида эканлигини айтадилар. Ҳижоларнинг бундай жойлашуви қайси руқни ҳосил қилади? Ўқувчилар ёддан ёки дастлабки машгулотларда ёзилган 3-жадвалдан фойдаланиб, мустафъилун руқини аниқлайдилар. Ушбу руқ такроридан қайси баҳр юзага келади? Бунда ҳам жадвалдан фойдаланиб ражаз баҳри эканлигини айтадилар.

Ўқитувчи умумлаштиради: демак, бу шеърда мустафъилун руқни такрорланаётгани боис **ражаз**, байтда тўртта руқ борлиги учун **мураббаъ**, руқлар мисраларда тўлиқ такрорланаётгани учун **солим** санади. Шундай қилиб, мазкур шеър вазининг тўлиқ ифодаси – **ражази мураббаи солим**.

Юқоридаги байтларга қайтиб, ўқувчилар уларнинг ҳам вазини ўқитувчи ёрдамида мустақил аниқлайдилар:

Қилур пайкон/ларинг кўнглум/ ўтин тез/
V - - - /V - - - - /V - - - /

Агарчи қат/ра бўлмас шу/ла ангез/
V - - - /V - - - - /V - - - /

Байтдаги қисқа ва уч чўзиқ ҳижо такрори **мафойилун** руқини билдиради, унинг такроридан **ҳазаж** баҳри ҳосил бўлади. Байтда олптата руқ бор, бу **мусаддас**дир. Мисраларнинг охиридаги икки чўзиқ ҳижонинг ўта чўзиқ шаклини олиши **мақсур** эканидан далолатлар. Демак, у **ҳазаж**и **мусаддаси мақсур** вазнида ёзилган.

Ул қаро кўз/ кўзларига /сурма бежо/ тортадур./

- V - - / - V - - / - V - - / - V - - /

Балки андин/даҳ р эли ор/тиқча гава/ тортадур./

- V - - / - V - - / - V - - / - V - - /

Ҳижоларнинг жойлашуви, сон ва сифати **фойлотун** руқини, унинг қайталаниши **рамал** баҳрини, байтдаги сажкизта руқ **мусамман** эканини, охириги руқларда бир чўзиқ ҳижонинг камлиги **маҳзүф** тармоғини кўрсатади ва газалнинг **рамали мусаммани маҳзүф** вазнида ёзилганлиги ойдинлашади.

Ушбу маълумотлар берилгач, қуйидаги фикрлар билан аруз буйича берилаётган билимларни якунлаш мумкин: а) мумтоз шеъриятда ҳар қандай лирик асар: у икки мисрали фард бўладими, тўрт мисрали рубоий ёки туюқ, бир неча юз саҳифали дoston бўладими, унинг биринчи мисраси арузнинг қайси баҳрида ёзилган бўлса, асар охиригача шу ўлчовга қатъий риоя қилинади, ундан чекинилмайди, танланган вазн қолибидан чиқиш мумкин эмас; б) шеърий асар вазнида асосий руқлар қатъий ўзгаришсиз қўлланган ҳолда баъзан зиҳофга учраган тармоқ руқлар мисралар охирида бири иккинчисига алмашиши мумкин. Масалан, рамали мусаддаси мақсур рамали мусаммани маҳзүф бўлиб келиши мумкин.

Бизнингча, ўзбек мумтоз шеъриятини кенг қўлланадиган мутақориб, ҳазаж, рамал ва ражаз баҳрлари ҳамда уларнинг солим, маҳзүф, мақсур тармоқларини таниш; бошқа баҳрларни тўла ўзлаштирмаса ҳам улардаги ҳижолар сифати, байт тақтиъсига риоя қилиб ифодали ўқий олиш – булар умумий ўрта таълим мактаби битирувчиларининг аруз вазини юзасидан билим ва малакаларига қўйилпадиган талаблар сифатида белгиланиши мумкин.

¹А.Ҳожинаҳмедов. Мактабда ўрганиладиган мумтоз шеъриятнинг вазн кўрсаткичлари. Т.: Шарқ, 2001. 22-бет.

АСЛ БАХРЛАР

4-дарс

Лайло ШАРИПОВА,
филология фанлари номзоди,
Бухоро давлат университети доценти

«Бахр» сўзи ҳам арабчада, ҳам форсчада учрайди. «Навоний асарлари луғати»да арабча «бахр» сўзи «дарё», «катта дарё», «денгиз» маъноларини англатиши, айни дамда шеърда вазн, ўлчов маъносига қўлланиши, форсча «бахр» сўзи «бахра», «хисса» маъноларини англатиши келтирилган.¹ Аруз вазнига оид «бахр» атамаси айнан арабча сўздир. Маълумки, рукнларнинг тақриридан бахрлар ҳосил бўлади. Бу ҳақда Алишер Навоний шундай ёзади: «Энди билким, бухурекки баъзининг тақрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўқузду». ² Бобур ҳазратларида ҳам айнан шундай фикр сал соддароқ шаклда учрайди: «Билгилким усулнинг тақроридин, ё баъзининг баъзи била таркибидин бахр ҳосил бўлур». ³

Арабларда 16 та бахр бўлган. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг фикрича, Халил ибн Аҳмад бахрни ўн бешта деб ҳисоблаган, ўн олтинчисини – мутадорик бахрини араб олими Ахфаш қўшган.⁴ Аруз вазини, жумладан, 16 бахрни форслар ўзлаштириб, форс-тожик шеърятга асосида 3 та – қариб, ғариб, мушокил бахрларини қўшганлар.⁵ Оқибат туркийлар 19 та бахрдан хабардор бўлганлар. Алишер Навоний асл бахрлар ўн тўқузта, деб ҳисобласа, Заҳрирдин Муҳаммад Бобур йигирма битта деб таъкидлайди ва қайд этади: «Яна икки бахрким, Арид била Амқудур» (24-бет). Биз «Бадойиъ ус-санойиъ», «Мажолис ун-нафоис», «Мухтасар», «Аруз ҳақида» каби илмий асарларга таяниб, қуйидагича жадвал тuzдик:

I. Фақат бир рукннинг тақриридан ҳосил бўладиган бахрлар еттита бўлиб, улар еттита асл рукн иштирокида юзага келади, мафъулоту рукни яқка ҳолида бахр ҳосил қилолмайди.

№	Бахрнинг номи	Юзага келтирадиган рукннинг номи	Атоуллоҳ Ҳусайнийда	Алишер Навонийда
1.	Мутақориб	фаъувлун	«Анинг асли мусаммандур», яъни рукн байтда 8 марта тақрорланган	Мусаддас ва мусамман шакли келтирилган
2.	Мутадорик	фозилун	Рукн байтда 8 марта тақрорланган	Мусаддас ва мусамман шакли келтирилган
3.	Ҳазаж	мафозийлун	«...Асли арабда мусаддастур», рукн байтда 6 марта тақрорланган	Мураббаъ, мусаддас ва мусамман шакли келтирилган
4.	Ражаз	мустафилун	«...Асли дағи арабда мусаддастур»	Мураббаъ, мусаддас ва мусамман шакли келтирилган
5.	Рамал	фозилотун	«...Арабда мусаддастур»	Мураббаъ, мусаддас ва мусамман шакли келтирилган
6.	Вофир	мафозилатун	«...Асли мусаддастур»	Мусамман шакли келтирилган
7.	Комил	мутафозилун	«Мунунг асли ҳам мусаддастур»	Мусамман шакли келтирилган

II. Икки рукннинг тақриридан юзага келадиган бахрлар саккизта.

№	Бахрнинг номи	Юзага келтирадиган рукннинг номи	Атоуллоҳ Ҳусайнийда	Алишер Навонийда
1.	Музорий	мафозийлун / фозилотун	«...Арабда мусаддастур»	Мусамман, мусаддас шакли келтирилган
2.	Хафиф	фозилотун / мустафилун	«Анинг асли ҳам мусаддастур»	Мусаддас шакли келтирилган
3.	Мужтасс	мустафилун / фозилотун	«...Арабда мусаддастур»	Мураббаъ, мусаддас, мусамман шакли келтирилган
4.	Мунсарих	мустафилун / мафъулоту	«...Арабда мусаддастур»	Мураббаъ, мусаддас, мусамман шакли келтирилган
5.	Муқтазаб	мафъулоту / мустафилун	«...Арабда мусаддастур»	Мураббаъ, мусаддас, мусамман шакли келтирилган

6.	Тавил	фаъулун / мафъойлун	«...Асли мусаммандур»	Мусамман шакли келтирилган
7.	Мадид	фойлотун / фойлун	«Мунинг ҳам асли мусаммандур»	Мусамман шакли келтирилган
8.	Басит	муштафйилун / фойилун	«...Асли мусаммандур»	Мусамман шакли келтирилган

III. Бир рукннинг икки марта, бир рукннинг бир марта такроридан ҳосил бўладиган баҳр тўртта. Бу баҳрдаги рукнлар сони хусусида Атоуллоҳ Ҳусайний фикр билдирмаган.

№	Баҳрнинг номи	Юзага келтирадиган рукннинг номи	Алишер Навойда
1.	Қариб	мафъойлун / мафъойилун / фойлотун	Мусаддас шакли келтирилган
2.	Мушожил	фойлотун / мафъойлун / мафъойилун	Мураббаъ, мусаддас, мусамман шакли келтирилган
3.	Ғариб ёки жадид	фойлотун / фойлотун / муштафйилун	Мусаддас шакли келтирилган
4.	Сарий	муштафйилун / муштафйилун / мафъувлоту	Мусаддас шакли келтирилган

Юқоридаги жадвалларга имкон қадар изоҳ берсак. Баҳр рукннинг такрори туфайли юзага келади. Шеър вази номида баҳрнинг номи, рукннинг сони ва сифати акс этади. Атоуллоҳ Ҳусайний ва Алишер Навоий «мусамман», «мусаддас», «мураббаъ» атамалари ёрдамида байтдаги рукнлар сонини ифодалаган.

Шеър вазнининг аниқланишига эътибор қилинг. Аввало, бўгинлар сони саналади. Икки мисрадаги бўгинлар сони тенг бўлса, ҳижолар сони бир хил бўлади. Бўгинлар сони тенг бўлмаса, ўта чўзиқ ҳижони топиб, бўгинлар сонини тенглаштирамиз. Сўнг икки мисрадаги ҳижоларни тағма-тағ ёзамиз. Қуйидаги мисолда бўгин ва ҳижолар сони бир хил:

Но-ла-ни ҳар / не-ча-ким эл- / дин ни-ҳон ай- / лар кў-нгил, 15

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Се-ни со-гин- / га-ч я- на бе- / худ фи-гон ай- / лар кў-нгил.⁴ 15

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Ҳар бир ҳижони изоҳласак. «**Но-**» – «о» билан тугагани учун чўзиқ; «**ла-**» «о» билан тугамаган, сўз, мисра ёки рукн охирида келмаган, вазн талаби билан чўзиб айтилмайди, яъни истехлофга учрамаган, шу сабабдан қисқа ҳижо; «**ни-**» «о» билан тугамаган бўлса ҳам сўз охирида келгани учун чўзиқ ҳижо қилиб айтиш имкони бор, чўзиқ ҳижо деб ҳисобланишига сабаб шуки, иккинчи мисрадаги унга параллел ҳижо «**о**» билан тугаган, демакки, «**ни-**» чўзиқ ҳижо; «**ҳар**» ёпиқ бўгин бўлгани учун чўзиқ ҳижо; «**не-**» асли қисқа ҳижо бўлиши лозим, аммо унга параллел 5-ҳижо «**га-ч**» ёпиқ – чўзиқ ҳижо бўлгани сабаб «**не-**» ҳам истехлофга учраб, чўзиб айтилади; «**ча-**» «о» билан тугамаган, сўз, мисра ёки рукн охирида келмаган, вазн талаби билан чўзиб айтилмайди, яъни истехлофга учрамаган, шу сабабдан қисқа ҳижо; кейинги икки – «**ким**», «**эл**» ҳижолари ундош билан тугагани учун чўзиқ ҳижодир. Сатрдаги бошқа ҳижолар ёки кейинги сатр ҳам шу тарзда талқин қилинади.

Ғазалнинг вазнини байт кўмагида аниқлаш мумкин. Мафъойилун рукни асосида яратилгани сабаб **ҳазаж** баҳрида ёзилган, рукнлар сони икки мисрада саккизта бўлгани учун «**мусамман**», охириги рукн зихофга учрагани учун «**маҳзуф**» сўзи қўшилади. Оқибат, ғазалнинг вази **ҳазажи мусаммани маҳзуф** деб ҳисобланади, қуйидаги тақтёв ҳосил бўлади:

мафъойилун / мафъойилун / мафъойилун / мафъойил,

мафъойилун / мафъойилун / мафъойилун / мафъойил.

Охириги рукни «фаъувлун» тарзида бериш ҳам мумкин. «Мафъойил (фаъулун)» тарзида берилганда ўта чўзиқ ҳижо саналиб, «мақсур» дейилиши лозим эди, парадигмаси V – – тарзида бериларди. Аммо байт ўта чўзиқ ҳижо билан тугамаганлиги сабабли охириги рукн мафойил тарзида берилади. Натжида, қуйидаги парадигма юзага келади:

V – – / V – – / V – – / V – –

V – – / V – – / V – – / V – –

Шеър вазнини номлаш хусусида кейинги дарсда фикр юритишни мақсад қилдик.

¹Навоий асарлари лугати. Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 101-бет.

²Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10-жид, Т.: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. 545-бет.

³Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Мухтасар. Т.: Фан, 1971. 24-бет (Бундан кейин ҳам Бобурнинг шу асарига мурожаат қилинади, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

⁴Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 21-бет.

⁵Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. V жид. Илмий рисоалар. Т.: Маънавият, 2010. 236-бет.

⁶Алишер Навоий. МАТ. 6-том. Фавайид ул-ишар. Т.: Фан, 1990. 26-бет.

ОНОМАСТИК БИРЛИКЛАРНИ СОЦИОЛИНГВИСТИК АСПЕКТДА ТАДҚИҚ ҚИЛИШ ХУСУСИДА

Яшнаербек АВЛАҚУЛОВ,

филология фанлари номзоди,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақола ономастик birlikларни социолингвистик аспектда ўрганиш масаласига бағишланган бўлиб, унда геортоним, политоним, фалероним каби номшунослик соҳаси масалалари тадқиқ этилган. Муаллиф мазкур birlikларнинг лисоний хусусиятларини ёритишда ўзбек тилининг қадим тарихи ва ҳозирги ўзбек тили хусусиятларидан келиб чиқиб ёндашган.

Калит сўзлар: ономастика, социолингвистика, социолингвистик аспект, геортоним, политоним, фалероним.

Ономастик birlikларни социолингвистик тадқиқ қилиш ушбу тип лексемаларнинг яратилиши ва вазифаларидан келиб чиқади. Бундай тадқиқ жамият билан тил орасидаги муносабатни, яъни тил ривожда жамиятнинг, иجتимой ҳаёт, социал ва сиёсий тузумнинг таъсирини, аксинча, тилнинг жамият иجتимой, маданий ва маънавий тараққиётида тил омилнинг ўрнини белгилаш имконини беради.

Тилга иجتимой тилшунослик нуқтаи назаридан ёндашиш ўз моҳиятига кўра, социология, психология, этнолингвистика, психоллингвистика, этномаданият, тарихшунослик билан яқинлашади, ўша соҳалар эришган илмий ютуқларга таянади.

Ономастик birlikларни социолингвистик тадқиқ қилиш нималарда кўринади?

Авалло, ҳар қандай атоқли отнинг пайдо бўлиши жамиятнинг коммуникатив эҳтиёжи, социал омиллар билан узвий bogлиқдир. Масалан, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, аси тузум даврида пайдо бўлган жой номлари ўзбек халқининг орзу ва интилишлари билан мос янги номларга алмаштирилди, унутилишга маҳкум бўлган ёки унутилиш арафасида турган кўпгина тарихий номлар қайта тикланди. Уларнинг имлоси билан bogлиқ жиҳатларга «Давлат тили ҳақида»ги кунун асосида ёндашилди.

Маълумки, ҳар қандай тил иجتимой жиҳатдан тармоқланган бўлади. Адабий тил, халқ лаҳжа ва шевалари, касб-хунар соҳалари тили, баъзи касбий арголар, жаргонлар мана шу тармоқланиш туфайли асрлар давомида шаклланади ва ўз хусусиятига эга бўла боради.

Тилнинг иجتимой тармоқланиши, умуман, тил тизимига, жумладан, атоқли отларнинг хусусиятларига ҳам таъсир қилади. Бунга ёрқин мисол ўзбек тилидаги атоқли отларнинг ҳудудий жиҳатдан фарқланишидир. Масалан, топонимлар нафақат бирор жойни ўзга жойлардан фарқлашга, балки

Annotation. This article deals with problems of studying onomastic units in sociolinguistic aspect. It deals with problems of geortonym, polytonym, phaleronym and other units of onomastics. The author reveals linguistic properties of these units on the basis of ancient and modern properties of the Uzbek language.

Key words: onomastics, sociolinguistics, sociolinguistic aspect, heteronym, polytonym, phaleronym.

ўша жойни бошқа кўшни жойлардан фарқлашга ҳам хизмат қилади, ўша жойни осон топишга имкон беради.

Тилдаги атоқли отларнинг пайдо бўлиши, ҳар бир номнинг берилиш мотиви социал омиллар билан bogлиқ. Масалан, идеонимлар, политонимларнинг мотиватив асосларини давлат тузуми, сиёсий қарашлар белгилайди. Ҳар бир тузум, давлат ўз манфаати, сиёсати, мафкуравий гоясига мос келадиган номларни яратади. Аммо бу жараёнда халқнинг тили ва унинг луғавий мажмуи, миллий анъана ва удумлари асос вазифасини бажаради. Баъзи номлар бирор ҳудуд учун хос бўлса, фалер бўлса, бошқа ҳудуд учун тилик эмас. Масалан, қилчоқ шеваги аҳоли исмлари Хоразм шеvasидаги исмлардан фарқланади. Баъзи ҳудудга оид топонимлар ёки топонимик индикаторлар бошқа ҳудудларга хос эмас. Мана шундай ҳол, айниқса, ўзбек исмларининг қисқариш шаклларида янада ёрқин кўринади. Қайд қилинганларнинг барчаси тарихий ва иجتимой омиллар туфайли юз беради. Шу сабабли ҳам баъзи тадқиқотчилар жамиятнинг тилга таъсирини социолингвистика ўрганиши керак, деб ҳисоблайдилар.

Социолингвистик тадқиқотлар орқали тилнинг синфий, табақавий тармоқланиши, мослашувини ҳам аниқлаш мумкин. Бу ҳол ўтмишда ҳукмрон табақа ва оддий халқ исмларидаги фарқларда, социал титул ва мансаблар номида, оддий халққа берилган лақаб-исмларнинг мотив ва маъноларида аниқ кўринади.

Маълумки, социолингвистиканинг тадқиқ объектига ўзбек тилига ўзга тиллардан сўз, жумладан, атоқли отларни ўзлаштириш жараёнлари, бунинг социал, тарихий омилларини ўрганиш ҳам киради. Масалан, ўзбек тилига форс-тожик тили, араб тили, кейинчалик рус тили ва у орқали бошқа тиллардан атоқли отларнинг ўзлашув жараёнини келтириш мумкин. Бунинг иجتимой-сиёсий, диний-

TALIM

фалсафий сабабларини очиш билан ижтимоий тилшунослик шугулланади.

Баъзи тадқиқотларда ономастика билан социопингвистика ўртасидаги муносабат тадқиқ қилинади. Бундай муносабат, айниқса, документо-нимлар, геортонимлар (ижтимоий-сиёсий, маданий аҳамиятга молик байрам ва тадбирлар номи), геморонимлар (матбуот органлари ва улар тайёрлаб нашр этадиган босма махсулотлар атоқли оти), политонимлар (давлат рамзлари атоқли оти), фалеоронимлар (кўрак нишонлари, орден ва медаллар номи) номида аниқ кўринади.

Геортонимлар. Инсоният жуда қадимлардан маълум кунларни, ойлари, йилларни ёки табиатдаги ўзгариш билан боғлиқ ҳодисалар юз берган вақт, пайтни, сингилувчи, ҳосиятли деб ҳисобланувчи фасллар, ҳодисаларни алоҳида хурсандчилик, расм-русмлар, маросимлар билан нишонлаган. Одатда, байрам қилинувчи воқеа-ҳодисалар, уларнинг вақти ва мuddатлари ана шундай бошқа тушунчалардан фарқланган. Бунда икки жиҳат мавжуд: 1. Байрам қилинувчи кун, ой, йил, воқеани бошқа ана шундай оддий кун, ой ва йиллардан фарқлаш. 2. Байрам ва маросимларни байрам ва маросимлардан фарқлаш. Мана шу икки эҳтиёж байрам ва муътабар кунларга махсус ном қўйишни талаб қилган.

Бир қатор байрам, расм-русумлар, маросимлар истъмоладан чиқиб унутилган бўлса-да, уларнинг номи халқ хотирасида узоқ яшаган, ёзма битиклар тилида ва бошқа хил манбаларда сақланиб қолган. Чунончи, «Авесто»да фасллар, дехқончилик, чорвачиликларга алоқадор турли байрамлар номи тилга олинган: «*Маидий зармая*» («Баҳор ўртаси»), «*Маидий шема*» («Ёз ўртаси»), «*Пал-йишаҳда*» («Галла ўрими»), «*Адайрима*» («Чорванинг отарларга қайтиши»), «*Маидийорита*» («Қиш ўртаси»), «*Хамаспат маздаёв*» («Номалум байрам»).

Байрамлар ва бошқа хил маросимлар атоқли оти геортоним (юнонча *georto* – байрам + *onoma* – атоқли от) деб юритилади.

Ўзбек тилидаги геортонимларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) сиёсий байрамлар номи: *Мустақиллик байрами*, *Мустақиллик кун* (1 сентябрь), *Ўзбекистон Республикаси Конституцияси кун* (8 декабрь), *Қатагон қурбонларини ёд этиш кун* (31 август), *Хотира ва қадрлаш кун* (9 май), *Халқаро хотин-қизлар кун* (8 март), *Халқаро тинчлик кун* (15 сентябрь), *Халқаро қариялар кун* (1 октябрь), *Халқаро Бирлашган Миллатлар ташкилоти кун* (24 октябрь), *Бутунжаҳон ёшлар кун* (16 ноябрь), *Халқаро назоронлар кун* (3 декабрь); 2) касб-ҳунар ходимлари байрамлари номи: *Ватан ҳимоячилари кун* (14 январь), *Халқаро театр кун* (27 март), *Бутунжаҳон авиация ва космонавтика кун* (12 апрель), *Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари кун* (27 июнь), *Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий Ҳаво Флоты кун* (3 август), *Ўқитувчилар ва мураббийлар кун* (1 октябрь), *Халқаро талабалар кун* (17 ноябрь); 3) мавсумий байрамлар номи. Фаслий ва мавсумий байрам-

лар ва уларни нишонлаш жуда қадимий удумлар сирасига киради. Бунинг ёрқин гувоҳи «Авесто»да қайд қилинган байрамларга оид маълумотдир. Унга кўра, гаҳинбар ёки гаҳинбар Аҳурамазданинг олти хилқат (яратилиш) байрамлари йил давомида нишонланган. Чунки ушбу эътиқодга кўра, Аҳурамазда оламни бир йил давомида яратган бўлиб, у олти жараёни ўз ичига олади: а) биринчи гаҳинбар: «*Майдюзаркм*» – осмоннинг яратилиши; б) иккинчи гаҳинбар: «*Мийдошам*» – сувнинг яратилиши; в) учинчи гаҳинбар: «*Патя Шҳим*» – заминнинг яратилиши; г) тўртинчи гаҳинбар: «*Авсрим*» – гиёҳларнинг яратилиши; д) бешинчи гаҳинбар: «*Мийдёрм*» – жониворларнинг яратилиши; е) олтинчи гаҳинбар: «*Ҳамаспатмадам*» – инсонларнинг яратилиши.

Фаслий ва мавсумий байрамлар номи: *Янги йил байрами*, *Наврўз байрами*, *Ҳосил байрами*.

Мавсумий байрамлар: *Сумалак сайли*, *Бой-чечак сайли*, *Экин сайли*, *Чуммома сайли*, *Лола сайли*, *Қизилгул сайли*, *Сумбула сайли*, *Бог сайли*, *Тут сайли* (баҳор мавсумига оид); *Сув сайли*, *Гилос сайли*, *Гул сайли*, *Тоғ сайли*, *Қум сайли* (ёз мавсумига оид); *Меҳрон*, *Ўрик сайли*, *Олма сайли*, *Узум сайли*, *Анжир сайли* (куз мавсумига оид); *Биринчи қор*, *Ялдо кечаси* (қиш мавсумига оид) ва бошқалар.

Баъзи адабиётларда гап юритилаётган фаслий байрамларни тўрт фаслга қараб таснифлаш учрайди. Чунончи, «*Наврўз*», «*Лой туттиш*», «*Иш боши*», «*Уруғ қадаш*», «*Биринчи шубҳор*», «*Лола сайли*», «*Қизил гул*» (баҳор фасли байрамлари), «*Охирги тутам*» (бугдой), «*Чой момо*», «*Гул байрами*» (ёз фасли байрамлари), «*Маржон*», «*Қовун сайли*», «*Шамол қақирш*» (куз фасли байрамлари, «*Биринчи қор*», «*Қор хат*» (қиш фасли байрамлари) каби; 4) диний байрамлар номи: *Рўза ҳайит*, *Қурбон ҳайит*, *Лайлат ул-қадр кечаси*, *Меърож ёки Ражаб байрами*; 5) умумдавлат аҳамиятига молик баъзи тадбирлар номи: «*Амир Темур йили*» (1996), «*Инсон манфаатлари йили*» (1997), «*Оила йили*» (1998), «*Аёллар йили*» (1999), «*Соғлом аёл йили*» (2000), «*Она ва бола йили*» (2001), «*Қарияларни қадрлаш йили*» (2002), «*Обод маҳалла йили*» (2003), «*Меҳр ва муруват йили*» (2004), «*Сиҳат-саломатлик йили*» (2005), «*Ҳомийлар ва шифокорлар йили*» (2006), «*Ижтимоий ҳимоя йили*» (2007), «*Ёшлар йили*» (2008), «*Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили*» (2009), «*Баркамол аёл йили*» (2010), «*Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили*» (2011), «*Мустақкам оила йили*» (2012), «*Обод турмуш йили*» (2013); 6) байрам тусида ўтказилувчи санъат, ижод ва спортга оид тадбир (фестиваллар, мусобақалар, кўрик-танлов)ларнинг атоқли оти: «*Умид ниҳоллари*», «*Баркамол аёл*», «*Универсиада*» спорт мусобақалари, «*Бойсун баҳорш*» халқаро фольклор фестивали, «*Шарқ тароналари*» халқаро мусиқа фестивали қабили.

Геморонимлар. Матбуот органлари, улар тайёрлаб нашр этадиган босма махсулотлар атоқли оти ономастикада гемороним, деб юритилади. Бу термин юнонча *диера* – кун, сутка маъносидаги

сўзга *опота* – атоқли компонентини қўшиб ясалган. Бунда маҳсулотнинг тайёрланиб, нашр этилиш мuddати назарда тутилган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Гемеронимлар тарихига газета, журнал, альманахлар, ахборотномалар, альбомларнинг атоқли оти қиради.

Маълумки, Ўзбекистонда газета ва журналлар XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидан чиқа бошлаган. Ҳозирда Ўзбекистонда кўп сонли газета, журнал ва бошқа матбуот нашрлари мавжуд. Ўзбек тилида мавжуд гемеронимларни қуйидагича таснифлаш мумкин: а) газета номлари: «Халқ сўзи», «Ўзбекистон овози», «Хуррият», «Миллий тикланиш», «Туркистон», «Маърифат», «Йшонч», «Мулқдор», «Адолат», «Хуқуқ» ва б.; б) журналлар номи: «Фан ва турмуш», «Ўзбек тили ва адабиёти», «Саодат», «Гулхан», «Тафаккур», «Ёш куч», «Фунча», «Сирли олам», «Жаҳон адабиёти», «Тил ва адабиёт таълими», «Мулоқот», «Санам» ва б.; в) телевидение ва радиодаги телеканал ва телеэмиттерларнинг номи: «Ўзбекистон», «Ёшлар» теле радиоканаллари, «Спорт» телеканали, «Тошкент» телеканали, «Ассалом, Ўзбекистон», «Бекат», «Хидоят сари», «Ахборот», «Давр», «Пойтахт», «Худуд», «Яхши кайфият», «Сўғдиёна», «Азизим», «Тараннум», «Чемпион», «Ўйларим», «Эркин фикр», «Ойдин ҳаёт», «Муруват», «Автопатруль» ва бошқа кўрсатувлар; г) ахборот агентликлари номи: «Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги», «Жаҳон ахборот агентлиги», «Туркистон – пресс» нодавлат ахборот агентлиги ва бошқалар.

Политонимлар. Политонимлар термини юнонча *politēia* - *polis* – давлат ишлари + *опота* – атоқли от қўшилишидан ясалган бўлиб, ономастика соҳасида бу тушунча таркибига давлатнинг рамзлари – байроқ, герб, тамга, эмблема ва бошқа хил атрибутлар номлари қиради. Масалан: *Ўзбекистон давлат байроғи*, *Ўзбекистон давлат мадҳияси*, *Ўзбекистон давлат герби*. Мана шу тип номлар бирор давлатнинг якка (бир донга) рамзининг номи бўлгани уни бошқа давлатнинг ана шундай рамзларидан фарқлашга хизмат қилгани учун атоқли от туркумига қиради.

Умуман, давлат ва давлат сибсати билан алоқадор бўлган баъзи тушунчалар ва улар номи ҳам, шартли равишда, политоним гуруҳига киритиш мумкин. Булар ономастикада фалероним ва *дигнитоним* деб юритилувчи номлар ҳамда тарихий урушлар ва у билан боғлиқ тушунчаларнинг атоқли отларидир.

Фалеронимлар. Фалеронимлар термини латинча *phalerā* – *кўкрак нишон*, *тақинчоқ* маъносини англатади. Қадимги Римда ўз ботирлиги, жасурлиги билан алоҳида ажралиб турган аскарларга

бериладиган кўкрак нишонини англатган. Фалероним термини мана шу сўзга *опота* – атоқли от тушунчасини англатувчи қисмини қўшиб ясалган.

Ономастикада фалеронимларга бағишланган адабиётлар деярли йўқ даражада. Мавжуд лугатларда фалеронимга орден, медал, кўкрак нишонлари ва бошқа хил белгилар атоқли оти кириши айтилади ва шундай таърифланади: «Фалеронимлар – ҳар қандай орден, медал, кўкрак нишони ва шу кабиларнинг атоқли оти».

А.В. Суперанскаянинг фикрича, «фалеронимлар гемеронимларга яқин турувчи, фалеронимлар мукофотлар, орденлар номи бўлиб, муайян ғоя билан боғлиқдир ҳамда якка нусхада эмас, балки серияли ҳолда реализация қилинади».

Фалеронимларга қизиқишинг кам бўлгани ва етарли тадқиқ қилинмагани, бизнинг назаримизда, аввало, ушбу мукофот воситаларининг миқдоран аниқлиги, мотивнинг маълумлиги, қолаверса, мукофот воситаларининг ижтимоий тузумнинг ўзгариши билан ўзгариб, унутилиб туриш ҳоллари билан алоқадор бўлиши мумкин.

Фалеронимлар тарихига баъзи халқаро мукофотлар (*Нобель мукофоти*) ва миллий давлат мукофотларининг номини ҳам киритиш мумкин. Шундан келиб чиқиб, ўзбек тилидаги қуйидаги фалеронимларни кўрсатиш мумкин:

1) Орденлар номи: «*Мустақиллик*» ордени, «*Амир Темура*» ордени, «*Жалолиддин Мангуберди*» ордени, «*Буёқ хизматлари учун*» ордени, «*Эл-юрт хизмати*» ордени, «*Меҳнат шухрати*» ордени, «*Дўстлик*» ордени ва б;

2) Медаллар номи: «*Жасорат*» медали, «*Шуҳрат*» медали;

3) Кўкрак нишонлари: «*Ўзбекистон белгиси*» кўкрак нишони каби.

Демак, социал омиллар тилда янги атоқли отларнинг пайдо бўлишига туртки, асос бўлса, ўз навбатида, улар ономастик лексикани бойлатади. Пайдо бўлган атоқли отлар социал омилларга оид бўлган тушунчаларни ифодалаб, уларнинг коммуникация жараёнида тушунарли бўлишига кўмаклашади. Мана шу ҳол ижтимоий муносабат ва омиллар билан тил орасида муносабатни ифода қилади. Мана шу муносабатнинг кўп қиррали томонларини тадқиқ қилиш социолингвистиканинг (тилинг моҳиятига ижтимоий ва лисоний нуқтаи назардан ёндашишинг) илмий объектидир.

Э.Бегматов социолингвистиканинг тилни тадқиқ қилиш аспектларини таҳлил қилар экан, уларни антропонимкага татбиқан бирма-бир кўрсатган. Биз ушбу фикрлар нафақат антропонимка учун, балки, умуман, атоқли отларни социолингвистик жиҳатдан ўрганишга тегишли деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Э. Бегматов, Н.Улуқов. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли лугати. Наманган, 2006.
2. Э. Бегматов. Антропонимияни тадқиқ қилишнинг социолингвистик аспекти // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 2011, 4-сон.
3. В.Д. Бондалетов. Социальная лингвистика. М., 1987.
4. Н.В. Подольская. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988.
6. Социолингвистический аспект имени собственного (обзор). М., 1984.
7. А.В. Суперанская. Апельлятив – онома/ Имя нарицательное и собственное. М.: Наука, 1978.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА СИНТАКТИК ТАКРОРЛАР

Гулжаҳон ЖУМАНАЗАРОВА,
филология фанлари номзоди

Аннотация. Мақолада ўзбек халқ достонларида қўлланиладиган синтактик такрорлар Фозил шоир достонлари мисолида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: синтактик такрор, плеоназм, тавтология, эпик қаҳрамон.

Маълумки, достончилик мактабининг вакиллари тасвирланаётган эпик воқеа-ҳодисаларнинг бирор жиҳатига тингловчи (ўқувчи)ларнинг диққатини янада тортиш, эпик баён мазмунини муболағали қилиб тасвирлаш учун ёки маълум нарсаларни атайлаб санаб кўрсатиш ниятида айрим товуш ёки товушлар бирикмасига, бирор сўз ёки сўзлар бирикмасига, халқона ибора ёки гапларга атайлаб ургу бериб, уларни такрорлаш орқали такрор санъатининг гўзал намуналарини яратганлар.

Ушбу мақолада Фозил шоирнинг анъанавий достонларида қўлланган такрорнинг синтактик шакллари халқ достонларида ҳам қўлланилиши ҳақида сўз юртамиз.

Такрорнинг синтактик шакллари матнда тугал мазмунни ифодалаган содда ёки мураккаб гапнинг битта ёки undan ортик мисраларнинг тўлиқ банд этган ҳолдаги такрорланишига асосланган. Поэтик нутқ таъсирчанлигини оширишга хизмат қиладиган бундай такрорлар Фозил шоирнинг анъанавий достонларида ҳам учрайди. «Маликаи айёр» достонидан олинган куйидаги синтактик такрорга эътибор қиламиз:¹ *Майдон бўлмай бедов отлар чопилмас, / Кун чопилса, хаса тулпор совилмас, / Излаганда булдай майдон топилмас, / Жургин, Асад, ният майдон, борайик, / Майдонда кесилар душманнинг боши, / Қиёматча бўлар мардининг саваш, / Бу майдондан қочган номардининг иши, / Жургин Асад, ният майдон, борайик! / Бу ишларни қилган Чамбил Авази, / Улсангиз шаҳид, ўлдирсанг гози, / Бу ишларни қилган бекнинг ёлғизи, / Жургин, Асад, ният майдон, борайик / Сенга айтай мён сўз билан жавобди, / Душмандан шаҳид ўлмоқ савобди, / Мард йиғит олдидан майдон чиққан сўна / Номард бўлиб, қочмоқ бизга не бўпти, / Жургин, Асад, ният майдон, борайик... / Чамбил элда баҳодирлик қилсан, / Гурўлидан оту анжом олсан, / Майдон кўриб қандай қочиб борасан, / Чамбилда сўраса баҳодир беклар, / Уялмайин қандай жавоб берасан? / Жургин, Асад, ният майдон, борайик!* («Маликаи айёр», 32-б.)

Кўрамини, бу матндаги «Жургин, Асад, ният майдон, борайик!» шаклидаги риторик мурожаат айнан такрорланиш орқали ёндош келган мисралар

Annotation. The article analyzes the syntactic repetition of Uzbek poems on the example of poems of Fozil shoir.

Key words: syntactic repetition, pleonasm, tautology, epic hero.

воситасида битта умумий фикрни – эпик қаҳрамон Шодмон мерганнинг Асад мерганга мурожаатидаги шахсий ҳулосасини, юртга садоқатлилик ва ватанпарварлик ҳис-туйғусини ифода этмоқда. Демак, «Маликаи айёр» достонидан олинган юқоридаги мисол барқарор (ўзгармас) синтактик такрорнинг гўзал намунаси бўла олади.

Нутқдаги бир хил барқарор сўз ва ибораларнинг такрор қўлланилиши тилшуносликда плеоназм номи билан юритилади.

Халқ достонлари тилидаги синтактик плеоназм матнда эпик қаҳрамоннинг ҳис-ҳаяжонли ўй-фикрлари, ички кечинма ва чуқур изтиробларини муайян маромга солиб, мисраларо такрорланиб келувчи рефренга хос бир тўлқинсимон ритми ҳосил қилган. Шу билан бирга у ҳар сафар такрорланганида ўзидан олдинги мисралардаги асосий фикрни умумлаштириб яқунлайди ва энг муҳими, унга таъсирчанлик бағишлаб, ўқувчи диққатини янада жалб қилади. Фозил шоир достонларида синтактик плеоназм муайян эпик қаҳрамон тилидан бошқа бир қаҳрамон портретига хос белги сифатларини кўрсатиш, таърифлаб санаш, мазмунини ифодалашга ҳам хизмат қилган. Масалан, «Балогардон» достонидан айёр ва шум кампир ўн саккиз ёшли Авазхон билан илк учрашганида халқ бахшиси унинг нутқи орқали Авазхоннинг ташқи кўринишини куйидаги синтактик такрор орқали ифодалаб берган:² *Жамолинг менгаздам осмонда ойга, / Қошининг менгаздаман, эзилган ёйга, / Жасадинг менгаздаман бўз қарчигаёйга, / Қарчигаёй чангаллим, кимнинг улисан?* («Балогардон», 39-б.)

Кўрамини, синтактик такрорнинг шартли равишда плеоназм деб номланган маъкур шакли барқарор (ўзгармас) мисра ёки мисралар такроридан ташкил топиб, достон матнидаги поэтик нутқда таъсирчанлик ва ритмик кўтаринкилик бағишлашга хизмат қилган. Лекин, унинг таркибида айрим ўзгаришларга учраган бошқа варианты Фозил шоирнинг «Баҳром ва Гуландом» достонидан Кўхан калнинг Баҳромга мурожаат қилган нутқида ҳам учрайди:³ *Жамолинг ўхшайди осмонда ойга / Қошинг келишибди қўлингга ёйга, / Жасадинг ўхшайди*

бўз қарчиғайга. / Парвоз қилиб, болам, қайдан келасан? («Баҳром ва Гуландом», 25-б.) каби. Ушбу матндаги синтактик такрорни аввалгиларига қараганда барқарор (ўзгармас) шаклида эмас, балки ўзгарувчан (беқарор) шакли, яъни тавтология намунаси, десак бўлади. Илмий адабиётларда бирор фикр ёки таърифнинг бошқа сўзлар ёки жумла билан айнан ифодаланиш ҳодисасига тавтология сифатида қаралади. Умуман, тавтология синтактик такрорнинг иккинчи кўринишдаги шакли деб, ҳисоблаш мумкин. У гарчанд вазифадош бўлса-да, шаклий жиҳатдан синтактик плеоназмга нисбатан матн таркибиде маълум даражада ўзгарувчанлик (беқарорлик) хусусияти билан фарқланади.

Таҳлилга жалб этилган халқ дostonлари матнида синтактик такрор (тавтология) икки ёки жуфт мисраларда ва деярли барча ҳолларда эпик қаҳрамонлар нутқида намоён бўлган, аниқроғи, уларнинг шеърӣ нутқидаги бандларнинг охирида рефрен шаклида такрорланиб келган. Масалан, «Маликаи айёр» дostonида «...ирқи олмадай пishган, қора зулфи оч белига тушган, кўрганнинг ақли шошган, жамолига оқ кунлар талашган ажаб бир паризодни Гурўти султон кўриб, ошиқи беқарор бўлиб, ул паризодга қараб: — Асли жойинг, мамлакатинг қерда? — деб сўраган муржоатидеги нутқида тавтологик такрор куйидаги кўринишларда қўлланилган: а) *Бир пари-пайқарим, қайдан бўласан?*; б) *Чехраси хандоним, қайдан бўласан?*; в) *Зулайхо нишоним, қайдан бўласан?*; г) *Ғамзаси пайқоним қайдан бўласан?*; д) *Ростин дегин, дилбар, қайдан бўласан?*; е) *Малойик суратли, қайдан бўласан?* («Маликаи айёр», 8-б.) Кўриниб турибдики, битта фикрни ифода этаётган мазкур олти мисрадан бирортаси шакл жиҳатидан иккинчисини айнан такрорламаган. Айни ҳол тавтологиянинг синтактик плеоназм ва рефрендан фарқли эканлигини тасдиқлай олади, деган фикр-дамыз.

Фозил шоир дostonлари матнида учрайдиган синтактик тавтологиялар қандай ҳолда бўлишидан қатъи назар, эпик қаҳрамон нутқидаги асосий фикрни ифодалашга хизмат қилади. Матн таркибидеги бандларда (қолган мисраларда) эса уни тўлдирадиган, далиллайдиган троплар бўлганлиги учун ҳам деярли ҳар бир мисра ёки банд охирида (баъзан аралаш ҳолда) асосий фикрни алоҳида урғу билан мунтазамлаштириб туришга замин тайёрлайди. «Равшанхон» дostonидан олинган куйидаги матнлар фикримизни тўла тасдиқлайди: *Тахти-Бахтимни ташладим, / Қаландар бут йўл бошладим, / Қўлоқ кийган қаландарман, / Ҳам брдан, фарзандидан / Ҷудо бўлган қаландарман, Подшоликдан адо бўлиб, / Бир ғариби гадо*

бўлиб, / Ҳаммасидан Ҷудо бўлиб, / Адо бўлган қаландарман, / Тарк уриб оламни кезиб, / Шарҳи дилим кимга ёзиб, / Бир иш қилдим фёлим озиб, / Ҷудо бўлган қаландарман, / Тарк адладим мослеовни, / Ахтардим ушбу дунёни, / Фарзандим ҳам ёрим қани? Гадо бўлган қаландарман, / Бузилгандир менинг бахтим, / Сабил бўлди тожу тахтим, / Энди бўлса кўра вәқтим, / Адо бўлган қаландарман, / Кўзимдан оққан ёш бўлиб, / Қирқ қаландарга бош бўлиб, / Бир улфати сирдош бўлиб, / Аҳеолимга шуқур қилай, / Бир нишоним бунда кўриб, / Абгор бўлган қаландарман, / Ўзимни ҳар ёна солиб, / Халқда маломат — гап бўлиб, / Ишимга пушаймон қилиб, / Гадо бўлган қаландарман, / Болам дейман, бағрим тузлаб, / Ийладим бутадай бўзлаб, / Нега шаҳарларни излаб, / Абгор бўлган қаландарман, / Ғам тортиб қабоғим уйиб, / Гадолик кийимин кийиб, / Адо бўлган қаландарман, / Келдим бу ерга ахтариб, / Нега манзиллар тай уриб, / Шу ердан дарагин билиб, / Ғариб келган қаландарман, / Бир Оллога етса зорим, / Ўзимда йўқ ихтиёрим, / Қолмас менинг номус-орим, / Ўғлим билан кетди ёрим / Ҷудо бўлган қаландарман, / Энди кўнғалим равшан бўлиб, / Шу ерда дарагин билиб, / Ҷудо дардим ғолиб келиб, / Кўп ахтарган қаландарман, / Сўраб турган қаландарман («Рустамхон», 435–436-б.) каби.

Кўрамызки, синтактик такрорларнинг айрим намуналари халқ дostonларида жуфт ёки тоқ мисра ҳолида келиши мумкин экан. Таҳлил қилинган халқ дostonлари матнида унинг иккинчи тури кўпроқ қўлланилганлиги кузатилди. Яъни матнда бундай мисралар ёлғиз ҳолда такрорланмайди, балки дostonларнинг турли эпизодлари руҳига монанд яна бир йўлдош мисра биргалиқда келади. Бу ўринда, бахшнинг аъъанавий дostonларидаги «хазон бўлса, зоглар кўнар гушанга», «ғам билан сарғайди...», «яна баҳор бўлса, очилар гуллар», «учқур бўлсанг...» каби қатор синтактик такрорлар ҳам юқоридегидек турлича вариантлари билан характерланиши ва матнда фозл қўлланилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, куйидаги хулосага келиш мумкин:

1. Синтактик такрорлар аъъанавий халқ дostonлари матни таркибиде поэтик нутқ жозибadorлигини оширишга ва бахши маҳоратини намоиш этишга хизмат қилади.

2. Синтактик такрор эпик қаҳрамонларнинг айтмоқчи бўлган асосий фикрини алоҳида урғу билан таъкидлайди, уларни муайян оҳангга солиб туради.

3. Синтактик такрорнинг иккита ички кўринишли шакли бор: плеоназм ва тавтология.

¹Маликаи айёр. Т.: Ғ.Ғулom номидеги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 6–208-бет.

²Балогардон. Т.: Ғ.Ғулom номидеги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 5–98-бет.

³Баҳром ва Гуландом. Т.: Ғ.Ғулom номидеги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 5–119-бет.

⁴Рустамхон. Т.: Ғ.Ғулom номидеги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 349–445-бет.

НАВОИЙ ЛИРИКАСИ ВА СОҶИЙНОМА

Мақсуд АСАДОВ,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти илмий ходими

Аннотация. Мақолада Навоий ғазалларидаги соқийга мурожаат келтирилган байтлар, уларнинг ўзига хослиги ва ғазал мазмунини билан алоқдорлиги, шунингдек, соқийнома кўринишидаги мазкур байтларнинг ўзбек адабиётида мустақил поэтик жанр тараққиёти учун муҳим омил бўлганлиги мисоллар орқали ёритиб берилган.

Калим сўзлар: май, шароб, бода, куп, хум, жом, қадаҳ, майпараст, ринд, муг, мугбача, соқий, майхона, соқийнома.

Ҳар қандай даврларда ҳам май адабиётда ҳам-қайғуни маҳв этувчи, қувонч ва шодлик улашувчи ҳаётсеварлик рамзи саналган. Май мавзусидаги шеърларда май ва шароб ўзининг моддий, яъни ичимлик маъносидан узоклашиб, шоирнинг ҳаётсеварлик туйғуларини ошқор этувчи поэтик образ саналади. Уларга алоқадор тушунчаларнинг кўчма, рамзий мазмунларни ифодалашини Шарқ халқлари испомий эътиқоди ва мумтоз адабиётга тасаввуфий фикр-туйғуларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Ўзбек мумтоз шеърлятида май мавзуси ва у билан боғлиқ бўлган тимсол-тушунчалар Навоий ғазалиётида ҳам ўзининг кенг инкишофини топган. «Бу мавзу (яъни май мавзуси – М.А.) Навоий шеърлярида, бир томондан, салафлар ижодиётида касб этган анъанавий хусусиятлари, иккинчи томондан, шоирнинг фалсафий-ижтимоий қарашлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган янги қирралари орқали намойн бўлган».

Профессор А.Ҳайитметовнинг ёзишича, «Навоий девонларидаги 2600 ғазалдан кўпи ишқий мавзуда бўлса, шу мавзудаги юзларча ғазаллар соқийга мурожаат билан ёки умуман майни, мастликни мақташ билан тугалланади».¹ Адабиётшунос Н.Рамазонов «Хазойин ул-маоний»га киритилган ғазалларнинг 800 га яқинида май мавзуси қаламга олинганлигини, шундан 70 га яқин ғазал бошдан охир май мавзусида эканлигини қайд этган.² Шунингдек, «Хазойин ул-маоний»даги 500 га яқин байт бевосита соқийга мурожаат билан бошланган.³

Эътиборлиси шундаки, Навоий ғазалларида соқийнома характеридаги байтлар, кўпинча, мақташдан олдин келтирилган. Ё.Исҳоқовнинг ёзишича, Навоийнинг аксар ғазалларида мақташдан олдинги байт мазмун ва услуб жиҳатидан бутун ғазал таркибидagi бошқа байтлардан ажралиб туради. Бундай байт олдинги байтлардаги тасвир усулидан қатъи назар, иккинчи шахсга қаратилган ибратомуз хулосадан иборат бўлади. Шоир, кўпинча, ўз фик-

Annotation. The article contains couplets, reference to cup-bearer in ghazels of Alisher Navai, their properties and the relationship with the meaning of ghazels. Also, on the basis of examples, there was revealed the couplets merits in the development of an independent poetic genre in Uzbek literature.

Key words: may, sharob, boda – wine (uzbek), ewer, bowl, goblet, drunkard, cheerful, wine seller, the son of wine seller, cup-bearer, tavern, soqiynoma.

рини соқийга ёки бошқа бирор объектга мурожаат шаклида изҳор қилади.⁴ А.Ҳайитметов бундай байтларни лирик чеккиниш сифатидаги байтлар деб баҳолаган.⁵ Ё. Исҳоқовнинг фикрига кўра, улар бегона байтлар бўлиб, асосан, тавсифий (таъриф, мадҳда ҳам) ғазалларда келтирилган.⁶

Соқийнома характеридаги байтларда шоирнинг ишқ-муҳаббат кечинмалари, ҳаётий-маиший, ахлоқий-фалсафий мушоҳадалари, давр ва замон аҳлига бўлган муносабати ўз ифодасини топган. Уларда лирик қахрамон, кўпинча, ҳижрон ва айрилиқдан азоб чеккан, замон ва замондошларидан жафо кўрган, қувончу шодлигини, кўнгил осойишталигини, ишонч ва ҳақиқатни май ва майхўрликдан излаган бир қахрамон қиёфасида тасвирланган. Соқийга мурожаат тарзидаги мана бу байтда эса, шоир лирик қахрамон – ринднинг майпарастлиги сабабини гўё бундай изоҳлайди:

Соқий, кўнглумда май ҳирсин кўруб,
сўрдинг сабаб,
Ҳажри дардин ё хумори бегаронимму

дейин?

Яъни эй соқий, кўнглумдаги майга ўчлигимни кўриб, сабабини сўрадинг, сенга ҳижроннинг дардини айтайми ёки беҳад ташналигимни.

Байтда май ҳақиқий ишқ, илоҳий куч-қудрат, маънавий етуклик ва инсоний камолотга етиштирувчи восита сифатида талқин қилинган. Соқий эса, эзулик ва меҳр – мурувват рамзи. Шунингдек, саркаш нафс қутқуларини енгиб, юксак ахлоқли одам бўлиш машаққатлари, кўнгилни ўткинчи дунёнинг турли-туман қингирликларидан поклаб, ҳамisha Ҳақ ёди билан яшаш матлаби, ҳақиқат бодасини ичиб, чинакам комиллик саодатига эришиш истаги ринд тимсолида ҳам ўз аксини топган.

Навоий ғазалларида келтирилган майпараст, маст, бодалараст, сармаст, боданўш, майхона, махмур, хумор, баҳуд, лабташна, дурдкаш, дурднўш, журъакаш, қапранўш каби бир қатор ту-

шунча-тимсоллар ҳам ринд ва унинг ҳолатини ифода этади.

*Бош кўярмен куп аёғинда май ичсам пайваст,
Қани муғ дайрида мекдех яна бодалараст.*²

Куп – кўп миқдордаги май сақланадиган идиш - ҳум. Маъжозий маънода эса, у ориф инсоннинг қалби ва руҳи мутлақни ҳам англатади. Маълумки, муғ дайри ҳам, аслида, оташларастлар ибодатхонасидир. Тасаввуф истилоҳи сифатида у «орифлар ва велиёлар суҳбати»³ни билдиради. Маъжоз байтда муғ дайри маънавий покляни маскани, ҳақ ошиқлари йиғиладиган жой маъноларини ифодалаган.

*Шўх майнўшимга Қорун ганжи тўксам
қадри йўқ,*

*Бизни майхона гадои қилди ул
қаллошлиғ.*
(5-жилд, 214-бет).

Яъни шўх май ичуемнинг олдида Қоруннинг хазинасини тўксам ҳам қадри йўқ, у бепарво, фитнакор бизни майхонанинг гадоиси қилди. Бу ўринда май ичуви ва «майхона гадои» ринднинг кайфиятини янада чуқурроқ англашга кўмак берган.

Шоирнинг май мавзуси қаламга олинган ғазалларида ринднинг май ичиш фурсати, бунинг сабаби, шунингдек, майхўрликнинг тартиби ҳақида ҳам баҳс юритилган. Ринд, яъни майхўр, айниқса, баҳор фаслида, гул-гунчалар қил-қизил очилиб, атроф гўзал тусга кирганда, қизил май ичишни позим деб билади:

*Май ич баҳор, хусусанки, лавлун майлиқ,
Суроҳи ўртага келтурди ҳар қаён гунча.*
(4-жилд, 384-бет).

Шоир май тавсифланган ғазалларида йигитлик шижоати, ёшлик сурурини, кўпинча, «гул фасли», яъни баҳор билан биргаликда мадҳ этади:

*Эйки гул фасли йигитсен, бир нигорнинг
доги бор,
Келса илгингдин май ичгилким, будур
ишрат чоғи.*
(5-жилд, 411-бет).

Яна бир қизиқ жиҳати шундаки, шоирнинг лирик қахрамони – ринд майни ёлғиз ичишга қарши. Унингча, майхўрлик учун аввал тинч, осуда жой ва бир дилкаш улфат топиш позим. Шундан сўнг бода ва газакка эҳтиёж сезса бўлади:

*Аввал уста манзили амчу ҳарифи сода топ,
Чунки бу икки муяссар бўлди, нуқлу бода топ.*
(4-жилд, 55-бет).

Ринд учун май ичишнинг энг яхши фурсати бу шом пайтидир. Гарчи кундузи қуёш бутун оламни ёритиб, чарогон қилиб турса-да, у майхўрликнинг шомда бўлганини афзал билади:

*Гарчи кундуз мөҳр тобидин ёруғорқур жаҳон,
Буйла жоми айшини, албатта, леким шом тут.*
(4-жилд, 56-бет).

Шуниси ҳам борки, Навоийнинг май мавзусидаги ғазалларида тунги майхўрлик – хушқаңқлик, кўтаринки кайфият, кундалик ташвишларни унутти, шунингдек, илоҳий завқу шавқ, маънавий-руҳий ҳузур-ҳаловат маъноларида ҳам келади. Бу

ўзига хос ҳикматни ринд насихаттўйи воиз – ваъз айтувчига мана бундай уқтирган:

*Кеча ичмак маю кундуз демак ичманга ани,
Ҳикмат ичра бу зрур яхши сифат, эй воиз.*
(4-жилд, 208-бет).

Шоир ғазалларида ринднинг ҳолати, кайфияти, айниқса, соқий – май қуювчига мурожаат қилинган байтларда янада ёркинроқ ифодаланган. Чунончи, шоир ёрининг ҳажрида қийналган, унинг жамолига ташналигини қондириш мақсадида соқийга хитоб қилаётган ринднинг ҳолатини мана бундай тасвирлайди:

*Ҳажрдин ўлди Навоий, соқий, тут жоми май,
Эй муганний, сен наво оҳангида қўлса қўбуз.*
(6-жилд, 144-бет).

Мумтоз шерьиятда соқий ҳам, кўпинча, бетакрор гўзаллик соҳиби сифатида таърифу тавсиф этилган. Аммо Навоий ғазалларида соқий ёш ва навақирон йигит қиёфасида ҳам кўринади:

*Давр аёгин, соқий, қўйма йигит жонинг учун,
Ким, йигитлик рўзгори айш даврони эмиш.*
(3-жилд, 223-бет).

Яъни эй соқий, йигит жонинг учун давр қадаҳини қўлингдан ҳеч қўйма, чунки йигитлик шодлик ва хурсандчилик фурсатидир.

Шунингдек, шоир лирикасида соқийни маҳваш, соқийи гулчехра, соқийи даврон, соқийи даврон, соқийи гулруҳ, Исавийдам соқий, соқийи Хусравнишон, соқийи ҳурваш, соқийи нўшин, соқийи кавсар, соқийи шўх, соқийи ишқ, соқийи ширин, соқийи ишрат, соқийи васл, базми тараб соқийлари, соқийи базм, нўшлаб соқий, сабуқруҳ соқий, дарду бало соқийлари каби ўзига хос поэтик бирикмалар ҳам қўлланган.

Бу тимсоллар шоирнинг турли-туман ижтимоий-ҳаётий, ишқий-фалсафий, қолаверса, маърифий-ирфоний фикр-қарашларини юзага чиқариш учун хизмат қилган.

Чунончи, гулчехра, маҳваш, шўх, ишқ, ширин, гулруҳ, ҳурваш каби соқийни тавсиф этган тушунарлар воситасида, кўпинча, ишқ-муҳаббат туйғулари ифода этилган:

*Келтур, эй ҳурваш соқий, майи кавсар
зулопидек,
Ки, дўзахдек хумори ҳажр жонимга азоб айлар.*
(4-жилд, 136-бет).

Яъни эй фаришта сифатли соқий, кавсар булогининг сувидек тоза, тиниқ май келтир, ҳижронинг хумори худди дўзах каби жонимни азобламоқда.

Соқийи давр, соқийи даврон, соқийи ишрат, базм соқийси каби тушунарлар аса шоирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларини акс эттиради. Яна бир жиҳати шундаки, улгарда замон ва замон аҳлига муносабат, кўпинча, лирик қахрамоннинг май қуйиши – соқийдан шижоати тарзида ифодаланган:

*Манага ҳар майки, тутти соқийи давр,
Бурун қилди ани қон бирла мамзуж.*
(3-жилд, 96-бет).

Яъни давр соқийси, манага ҳар доим май тутти-шидан аввал уни қон билан аралаштирди.

TALIMI

Куйидаги байтда қўлланган Хусравнишон соқий истиораси эса улугворлик, кўтаринкилик мазмунларини билдирган:

*Дафъ этар дардин Навоийнинг ўшул
майким мудом,*

Хусрави хусравнишон соқийлари аҳсон қилур.
(3-жилд, 141-бет).

Сабукруҳ, кавсар, Исавийдам сифатлари билан упулланган соқий тимсоли воситасида, кўпинча, маърифий-ирфоний мазмунлар ўз ифодасини топган. Чунинчи, мана бу байтда ҳам, шоир сабукруҳ, яъни енгил руҳли соқийга мурожаат қиларкан, ундан ўзига фано жомидан май тутиб, ўзликнинг оғир юкидан халос айлашини сўрайди:

Сабукруҳ соқий фано жоми тутқил,
Ки, ўзлук юкидин гаронборлабиз.

(5-жилд, 149-бет).

Кавсар – жаннат булоғи. Соқийи кавсар деганда эса, жаннат булогидан ҳақиқат бодасини, ишқ майини қўйиб тутувчи киши тушунилади. Шоирнинг фикрича, соқийи кавсар тутган май тўла қадаҳ ошқининг ташналигини қондиришга қодир:

*Хумор доғили бўлғайму соқийи кавсар,
Бу дайр ичинда майи ишқ ичмаганга тўло.*

(6-жилд, 11-бет).

Маълумки, Исо афсоналарда кишиларни турли хасталиклардан, бало-қазолардан қутқарувчи, ҳатто жонсиз танага ҳам ҳаёт бахш этувчи тимсол сифатида тасвирланган. Куйидаги байтда шоир талмех воситасида ана шунга ишора қилган:

*Коҳи киз бирла ўлармен, Исавийдам соқий,
Бода тут хушиди жами кахрабокдоридин.*

(3-жилд, 354-бет).

Яъни эй Исо нафасли, жон ато этувчи соқий, юзим сомондай сарғариб ўларман, менга сомонларни қахраб сингари ўзига тортиб оладиган май бер. Бу ўринда май илоҳий файз маъносидеда ишлатилган.

Шунингдек, Навоий газалларида **аёқчи, пири майхона, пири мугон, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири хаммор, майфуруш, муг, мугбача, аҳли базм, аҳли ишқ, аҳли сабух, ринд харобот, бараҳман** каби тушунча ва тимсоллар ҳам соқийнинг маънодошлари бўлиб келади.

Мумтоз шеърятда, жумладан, Навоий ижодида ҳам бундай тимсоллар инсонни камолот йўлига бошлаб, уни тариқат босқичларидан олиб ўтадиган, барча ёмон одатлардан халос этиб, яхши фазил-

латларга ошно қиладиган, илоҳий маърифатдан баҳраманд қилиб, комиллик мақомига кўтарадиган маънавий, руҳоний раҳбар, пири муршидни англатади.

Дайр пири, аслида, насронийлар ва оташпарастлар ибодатхонасининг бошлиғи саналади. Тасаввуфда эса, у азгулик ва карам дарёсининг тимсоли. Яъни маънавий етукликка эришган комил инсон, тариқат пиридир:

Дайр пирининг муридменки, ҳар ён қилса азм,
Риндлардин май кўтармакка мени мумтоз этар.
(4-жилд, 118-бет).

Мугбача эса, оташпарастлар хизматидаги бола. Маърифий адабиётда у содиқ муршид, чин ошқ ва соқий тимсоли ҳамдир:

*Май тутуб кўнгулмни тиндур бир замон,
эй мугбача,
Ким, замон бедоди ани лаҳзаи тиндурмамийи.*
(4-жилд, 193-бет).

Майфуруш – май сотувчи. Мумтоз шеърятда у ошқ кўнглига илоҳий ишқ шаробини қуювчи, уни маънавий завқ шавқдан баҳраманд этувчи пири комилни англатади:

*Ҳажрдин жон етти оғзимга олиб жон нақдини,
Куйки, кул оғзини оғзимга қўй, эй майфуруш.*
(3-жилд, 218-бет).

Маълумки, бараҳман ҳиндларнинг диний уламосидир. Навоий газалларида у ҳам маънавий устоз, пири муршидни ифодалаган:

*Май бер, эй бараҳман, ар мугбача
ишқиде кўнгул,
Бўлса бадмаст фироқи била таъзир этайин.*
(4-жилд, 353-бет).

Яъни эй бараҳман, май бергин, азар кўнгул мугбача – соқийнинг ишқи билан бадмаст – шод, хурсанд бўлса, айрилиқ билан унинг таъзирини берай. Мазкур байтда май солиқни кибру ҳаводан, саркаш нафс қутқуларидан халос этадиган поэтик тимсол саналади.

Хуллас, соқийнома мазмунидаги байтларда мутафаккир шоирнинг ишқ-муҳаббат кечинмалари, ижтимоий-ҳаётий хулосалари, табиат ва инсон тақдири ҳақидаги чуқур ҳаётий-фалсафий мушоҳадалари, шунингдек, маърифий-ирфоний қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Қолаверса, бундай байтлар ўзбек адабиётда соқийнома жанрининг пайдо бўлиши ва тарихий тараққиётида ҳам ўзига хос босқич вазифасини ўтаган десак, асло хато бўлмайди.

¹Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 2-том. Т.: Фан, 1977. 141-бет.

²А.Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Т.: Фан, 1961. 144-бет.

³Н.Рамазонов. «Узумни ёнғондин сўнгра...»//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2008 йил, 9 февраль.

⁴Изоҳ: «Хазойин ул-маоний»да соқийнома характеридаги байтларнинг 19 таси газалларнинг матлаъсида, 60 байт мақтаъда, 243 та соқийга мурожаат билан танланган байтлар мақтаъдан олдин ва 173 байт газалларнинг турли ўринларида учрайди.

⁵Е.Исқроқов. Навоий поэтикаси. Т.: Фан, 1983. 62-бет.

⁶А.Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Т.: Фан, 1961. 144-бет.

⁷Е.Исқроқов. Кўрсатилган китоб. 62-бет.

⁸Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик 3-том. Т.: Фан, 1990. 190-бет (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичиде кўрсатилади. – М.А.).

⁹С.Улудог. Тасаввуф истилоҳлари луғати. Истанбул, 1995. 147-бет.

ТАФАККУРНИНГ ТОТЛИ МЕВАСИ

Улдона АБДУРАҲМОНОВА,
Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети магистри

Аннотация. Мақолада мумтоз адабларимиздан бири Огаҳийнинг «Риёзу-д-давла» асаридagi китъа ва назмлар матний тадқиқ ва таҳлил қилинган. Унда адабнинг ўзига хос услуби, тасвир воситалари, жанр хусусиятлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: китъа, назм, услуб, ифода тили, маънавийат.

Инсониятнинг шу кунгача босиб ўтган мураккаб ривожланиш йўли эзу мақсадларга фақат ва фақат узлуксиз маънавий тарбия билангина эришиш мумкинлигини исботлаб келган. Ёш авлод жалби, диди, тасаввур ва тафаккурини тарбиялашда миллий меросимиз хазинаси, хусусан, бадий адабиёт муҳим воситадир.

Ўзбек мумтоз адабиётида халқимиз маънавияти, тарихи ва қадриятларини ўзида мужассамлаштирган асарларлардан бири – Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг «Риёзу-д-давла» асари. «Бахт-саодат боғлари» маъносини билдирадиган мазкур тарихий-бадий асарнинг учдан бир қисми маснавий, таърих, рубоий, китъа, муножот каби жанрлардаги шеърини парчалардан иборат. Асарда, асосан, Олпоқулихон, унинг акобир ва фозил аёнларининг фаолияти қаламга олинади. Одоб-ахлоқ, лаңд-насихат, галаба ва мағлубият, байрам шодиянаси, жангу жадаллар сингари мавзулар юксак бадий талқинда ифодаланади.

«Риёзу-д-давла»нинг биз тадқиқ қилаётган нусхаси татто Маҳмуд Ризо ибн Муҳаммад Карим томонидан ҳижрий 1298 (милодий 1881) йилда кўчирилган. Асар эски ўзбек тилида, араб алифбосининг наставлиқ хатида битилган. Мазкур кўлэзма Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлэзмалар фондида 821/III рақами остида сақланади.

Асарда 1825 йилдан 1842 йилгача бўлган воқеалар Олпоқулихон тавсифи фондида ёритилган. Унда муаллиф таржимаи ҳолига оид материаллар бошқа шу туркумдаги асарларга қараганда кенгроқ ўрин олган. Бу муаллифнинг кейинги маълумотлари билан унинг илмий биографиясининг тўлдирилишига хизмат қилади. Шунингдек, асарда Хива хонлигининг ташқи сиёсати – Афғонистон, Россия ва Англия каби хорижий давлатлар билан

Annotation. The article analyzes the poetry and kit'a in «Riyozi-d-davla» by Ogahty, one of the classic writers of our literature. It reveals a unique style, ways of description and the character of genres of the poet.

Key words: kit'a, poetry, style, language of expression, spirituality.

олиб борган дипломатик муносабатлари ҳақида лавҳалар ҳам мавжуд.

Профессор А.Абдуғафуров тўғри таъкидлаганидек, «Огаҳий тарихий асарларининг бадиияти ва ўқишлилигини таъминлаган муҳим омиллардан бири уларнинг моҳирона нигоҳ билан халқона, жонли тилда равои ёзилганлигидир. Бундай муҳим омиллардан яна бири – барча тарихий асарларда шеърятга ҳам салмоқли ўрин ажратилганда кўринади».¹

Огаҳий шеърларига хос алоҳида хусусият – ифода тилининг соддалиги ва тимсол кўламнинг кенглигида. Масалан, китъалардан бирига мурожаат қиламиз:

*Кишиким, ямонлиғ эрур шеъаси,
Келур ҳар нафас бошига юз бало.
Жалойи ватан айлаб ани фалок,
Қилур гурбат андуҳига мубтало.*

Мазкур китъа «Риёзу-д-давла» асаридagi «Ҳазрати аъло ҳоқон кишваристоннинг Хуросон сарҳадотидин Хоразми Эрамбазм жонибига муоведат маркабин сурмаки ва вусули шарофатшумули фуқозотидин доруссалтанани Хивақга боги эрам ёнелиғ таровати тоза атқурмаки»² қисмида берилган бўлиб, бу бўлимда Хива хони Олпоқулихоннинг Марв вилоятига фатҳ уюштириш воқеалари тасвирланган. Олпоқулихон Марвни эгаллаган, улус акобирларга иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни катта мансаблар билан сийлайди, жумладан, Сайид Ниёзбекка иноқлик, Ниёзмухаммадбекка парвоначилиғ, Тенгизбекка оталиғ, Пайгамбарқулибойга мирохўрлик мансабларини беради. Улар орасидаги Егмурбек, Зармонбек, Муҳаммад Қурбонбек каби «мунофақат тариқи билан мувофақат кўргузган»ларни эса аҳли аёли, атфоли билан Хоразмга кўчириб, «Марв вилояти гулистонин аларнинг хор вужудларидин

TALIMI

холи» қилади. Ва «ямонлиг шеваси»даги кишилар (Егмурбек, Зармонбек, Муҳаммад Қурбонбек)ни Фалак (Оллоқулихон кўли билан) «жалойи ватан», «гам-андухга мубтало» этади.

Шунингдек, бу китъа аниқ тарихий воқеликдан ташқари, кенгроқ маънода инсоний муносабатлар ва улардаги «об-ҳаво»ни ҳам англатади. Яъни одам ҳар хил фикс-фасод, гийбат сингари «ямонлиг шеваси»ни тилдан қўймаса, ишларига наҳс (олдинга силжимаслик) аралашади, боши ҳар нафас юз балога гирифтор бўлади. Фалак, яъни Олий Табиат, Парвардигор уни ватандан айириб, гурбатга, гамга мубтало қилади. Муқаддас ҳадисларимизда ҳам гийбат қилган одам «ўз биродарининг гўштини ейиш»дек соғлом ақл қабул қила олмайдиган даҳшатли ҳолат иштирокчисига тенглаштирилади. Огаҳий ҳам бу шарқона маънавий қарашни ривожлантириб, «танглайи ёмонлиқ билан кўтарилган» кишининг ҳам зоҳирий (жамиятда яхши ном ополмаслиги, одамлар ичра шарманда бўлиши), ҳам ботиний (кўнглида чириқликлар ин қуриши, Парвардигор марҳаматидан бенасиб қолиши) гурбатга мубтало бўлишини гўзал поэтик тил билан ифодалаб беради. Бу ўринда «жалойи ватан» бирикмасидаги «ватан» сўзи фақатгина тугилган даргоҳ маъносидagina эмас, балки кенгроқ маънодаги одамзоднинг ўз бахтини топган макон, маъво мазмунда қўлланилган.

Шоирнинг «ямонлиг» ва «шева» сўзларидан ясаган сўз бирикмаси – «ямонлиг шеваси» бир бутун ҳолда барча фосиқликларни англатади. «Ҳар нафас» эса – одам ҳаётининг энг кичик бирлигини ифодалаган. Ижодкор буни сония ёки лаҳза тарзида ҳам қўллаши мумкин эди. Бироқ «нафас» – шунчаки вақт бирлиги эмас, балки кенгроқ қўламдаги ҳаёт бўлаги, тириклик асосидир. «Ямонлиг шеваси»да олинган «ҳар нафас»да одамзоднинг «бошига юз бало» ёғилади. «Ҳар» (1) ва «юз» (100) миқдорий сифатлашар ҳолат қўламини, фожиа миқёсини, ҳалокат ўлчамини ўқувчи тасаввур қилишида муҳим аҳамиятга эга.

«Риёзу-д-давла»даги «Олошбий бошлиг баъзи саркардаларнинг сипохи нусратпарварда била бориб, сориқ улуси аҳсомига чаповул ургони ва аларнинг баъзисига Чаҳорёрқулибой ҳомий бўлиб, бу жиҳатдин онинг убасин ҳам горат қилиб, мурожаат марказин сургонин»¹ ҳақидagi бўлимда келтирилган яна бир китъани кўриб чиқайлик:

*Фасод аҳлига ҳар ким бўлса ҳамдам,
Ўзи ўз жонига зулм айламақдир.
Агар ўғлунг эса бадному бадкин,
Ҳам ондин эҳтироз этмак керақдир.*

Бўлимда Олошбий бошлиг саркардалар Така улусига ҳужум қилгани, улусни горат, аҳолини фаторат қилгани ҳикоя қилинади. Босқинчиларнинг айримларига улус каҳудоси Чаҳорёрқулибой ҳомийлик қилганидан хабар топган саркардалар

ва сипоҳдорлар каҳудо (оқсоқол) ҳузурига бориб чаповул урганларга «ёрлуғ кўргузмак итоат биносига раҳна солмоқ ва буйнунгга инод ва фасод бадномлигин олмоқликдур», дея юқоридаги китъани айтади. Яъни кимки «фасод аҳли» – фосиқлик қилувчилар тўдасига қўшилса, уларга ҳамдам бўлса, ўз жонига ўзи зулм қилган билан баробар. Гарчи кишининг ўғли ҳам бадному (ёмонотлиг) ва бадкин (ёмон ниятли) бўлса, ундан юз ўгириш керак. Инсон ҳамиша азгулик томонида туриши, гарчи бу унинг яқинларига даҳлдор бўлса ҳам, яхшиликни қўллаб-қувватлаши лозим, деган мангу ақида яна бир бор эслатилади.

Навбатдаги китъа асарнинг «Баъзи ҳодисот зикриким, ҳазрати Соҳибқирони мағзу Хуросон вилоятининг Хоразм юртига мурожаат кўргузондин сўнг Ҳамул вилоятда вўқуьга етпти. Ул жумладин Аббос Мирзонинг сарахсилар ҳирси ҳаракатининг лашқари сел асар била муттаважжуҳ бўлуб Ҳақшон ва Сарахс кўргонларин мусаххар қилгони»² хусусидаги бўлимда келтирилган:

*Ҳар киши душмани қадимийнинг,
Илтифотига гар кўнгул боғлар.
Тездурким ебон пушаймонлиг,
Бағрини ҳасрат ўтига доғлар.*

Бу бўлимда ҳикоя қилинишча, Сарахс қалъаси фатҳида Одинакўрт бошлиқ фотиҳлар қалъа оқсоқоллари (каҳудолари)ни ҳийла билан зиёфатга чақиради. Баъзи-жамшиддан маст бўлган душман қиличдан ўтказилади. Қитъада душман – ўз номи билан душман эканлиги, унинг илтифотига кўнгул боғлаб бўлмаслиги, ёвга ҳамиша ёв деб қараш лозимлиги, бўлмаса ўша оннинг ўзидаёқ «тез пушаймонлиг ейиш» мумкинлиги яна бир бор таъкидланади. Ҳазрат Алишер Навоийнинг «агар огоҳсен – шоҳсен, агар шоҳсен – огоҳсен» ҳикмати билан мазкур китъа мазмунан яқин, ўзаро уйғун. Албатта, бу сатрлар китъанинг зоҳирий маъносидир. Ботинан эса одамзод ўз қалбидаги мангу душман – нафс билан мурося қилмаслиги, унинг қилмишидан огоҳ бўлмаслик шубҳасиз ҳалокат билан туғашига яна бир бор гўзал поэтик тил билан ургу берилади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да «Одам била шайтон муҳолифатин унутма. Ота душманин ўзунга дўст тутма»³, дейди.

Алишер Навоий ва Муҳаммад Ризо Огаҳий бадийи закосида – феноменида маънавий-бадийи боғлиқлик бор. Бошқача айтганда, Навоийнинг миллат онгу қалбида очган кўригига Огаҳий ўз тафаккури ва қалами билан ҳисса қўшди.

«Риёзу-д-давла»да маснавий, китъа, таъриҳдан ташқари назм номи остида берилган шеърый парчалар ҳам анчагина.

Асарнинг «Ҳазрати Султон соҳибқироннинг ўз биродари аржуманди... шаҳзода Раҳмонқули

тўрани Эрон мамолиқининг куффури шарорат-маолиқинга газот ва ғўшмолига буюрмоғи»⁴ ҳақида ҳикоя қилинган бобида Оллоқулихон шаҳзода Раҳмонқулини қипқоқ Қутлуг Муҳаммад иноқ, Орол кўнгиротининг саркардаси Муҳаммадқизибий ва Қиёт хонадони бошлиғи Суюнбий сингари сипоҳдорлар тўғида Эрон кўшини қаршисига чиқишига буюргани айтиларкан, Хоразм кўшинининг ҳар бир сипоҳийси афсонавий Рустами дoston-у Баҳроми гўрга тенглаштирилади:

*Эди ҳар бири ул сифат зўрманд,
Ки солиб фалак шери бўйнига банд.
Кўринмай шижоатда вақти масофа,
Алар кўзига заррача Кўхи Қоф.
Эмас қизса ҳангомаи қорзор,
Бирининг ҳарифи юз Исфандиёр.*

Маъмур сатрларда Шарқ шеърятига хос анъанавий муболага, афсонавий паҳлавонлар, мардлик, жасурлик тимсоллари бўлган Рустам ва Баҳром, зўрлар макони бўлган афсонавий Кўхи Қоф тоғи сингари анъанавий, фольклор образларига мурожаат, уларнинг таъсири ва қайта ишланиши эътиборлидир. Мумтоз адабиётимиздаги жангномалар, курашлар тасвирларида бу каби сифатлашлар, ташбеҳу талмехлар гоёта табиий ҳолдир.

Бу ўринда «фалак шери» ибораси фақатгина мавжуд реал кучни эмас, балки тақдир, қисмат маъноларини ҳам ифодалаган. Улар шу даражада қудратлики, ҳар бирининг ҳарифи, яъни ошнаси, ўртоғи юз Исфандиёрга тенгдир. Уларнинг шижоатидан вақт, масофа ҳам кўзларига кўринмайди. Ҳатто Кўхи Қофдай тоғ бир зарра бўлиб туюлади.

Эки асарнинг «Ҳазрати соҳибқирони фирдавсмаконнинг аҳли иртидод ғўшмоли учун тўртиллончи қарат аъломи саодат фаржомни Хуросон мамолиқи сори жилвагар қилғони ва сипоҳи нусрат дастгоҳининг Марв илоятига ворид бўлиб, гавғойи ом била мўру малаҳдек йиғилғони ва ул Ҳазратнинг Хуросон мамолиқига интидом бергандин сўнг Хоразм жонибига атфи лижом қилғони»⁵ ҳикоя қилинган бобида Хоразмдан борган Оллоқулихон кўшини жазирамада қийналгани, сўнг Ҳиротдаги бир қудуққа дуч келишигана ва «ҳаво ҳарорати шиддатидан қовурпоч ёнглиғ куюб, меҳнат сарпанжаси била яқоларин чок этиб, навҳа тузгани» шу тарзда ифодаланган:

*Иҳор этибон ҳаво шарорат,
Фош айлади ул қадар ҳарорат.
Ким ёнди улус тандида жон,
Ҳам куйди ўтундек устухони.
Жонларга солиб ҳасрати ўт,
Танларга қувш ҳарорати ўт,
Эл ҳар сори ўтлуг оҳ тортиб,*

*Ул оҳ фалак юзин қарортиб,
Иш ўйла улусга саъб тушди,
Ким жонлари озига етушди.*

«Ташналик ранжи» Оллоқулихон кўшинини ҳолдан тойдиради. Черикнинг бир қисмигина қудуққа етиб келади. Маълумки, Шарқ адабиётида сув – ҳаёт рами. «Обод» сўзи – «сув етиб борган жой» деган маънони беради (қиёслаш учун: «навбат» – «янги етиб келган жой»). Шунинг учун ҳам сув мотиви кенг маънодаги ҳаёт, фароғатни, ташналик эса – гурбатни аниглайди. Муқаддас ислом динимиз асоси бўлган «Қуръони Карим»да ҳам жаннат «остиларидан анҳорлар оқиб турадиган жой», дўҳа эса «ҳароратига тоғ ҳам зрийдиган азобгоҳ» тарзда ифодаланган. Бу лавҳада Оллоқулихон лашкарларининг ташналик азоби – «устухони ўтундек куйди», «жонларга солиб ҳасрати ўт» ва энг асосий нуқта – элнинг ташналиқдан тортган ҳасратли охи фалак юзини қорайтирди, тарзидаги сифатлашлар билан ифодаланган. «Жонлари озига етушди» сатри – азобланишнинг кулминация нуқтасидир. Бу тасвир бир томондан реал воқеликни ифодаласа, иккинчи тарафдан Оллоқулихоннинг зулми, талончиликка ўчлиги Фалак, Олий Табиат – Парвардигор томонидан ташналик азоби воситасида жазоланганига ишора беради. Гарчи Огаҳий зоҳиран Хива хони «Ҳазрати соҳибқирони фирдавсмакон» каби маддоҳлик тўғида ўраб-чирмаса ҳам, баъзи назмий сатрлар, тасвирлар ва лавҳаларда талончилик юришларини қоралайди. Фақат буни очикдан-очик ифода этмайди.

Фалсафийлик, ижтимоийлик, халқчиллик, ҳаётчилик унинг бутун ижодий-илмий меросининг хос белгиларидир. Борлик, ҳаёт, шахс, тақдир, тоғеъ, адолат, бурч, одамийлик, инсоний муносабатлар доирасидаги теран фалсафий-ижтимоий мушоҳадалар Огаҳийнинг ижодкор сифатидаги бадий қувваи ҳофизасини аниглайди. Бу унинг барча бадий асарларида ҳам, тарихнавис олим сифатидаги илмий фаолиятида ҳам, она тилига таржима учун асарлар танлаш мезонида ҳам устуворлик қилади.

Огаҳий ижодиётининг чуқур ижтимоий моҳиятини белгилوани шижоатлардан бири унинг илгор дидактик йўналишида юксак ахлоқий мезонларнинг бадий талқинида юзага чиқади. Чиндан ҳам, Огаҳийнинг бутун меросида жомил инсон гоёсининг тарғиботи кучли. Бу гоё олийжаноблик, ҳалоллик, одамийлик, покдомонлик, сахийлик, меҳрибонлик, тўғрилиқ каби соф инсоний фазилатларни улуглаш йўли билан кишиларни ўзаро ҳурмат-эъзозга, меҳр-шафқатга, қарам-муруватга ундаш орқали ва айни замонда, таъма, очкўзлик, хиёнат, алдов, мунофиқлик, мопу-дунёга ҳирс қўйиш каби салбий белгиларни шахс табиати, феъл-атвори ва амалий фаолиятидаги нуқсон ва

TALIMI

ярмас одатларни аёвсиз қоралаш воситасида олға сурилади. Шоир таъкидича, илм, ҳаё, хушхалоқ ва тавозеъ инсоннинг жамиятдаги ўрнини белгилайди, унинг кадр-қимматини кўтареди. Огаҳий инсон ҳар қандай жамиятда ва шароитда ҳам инсонийликни унутмаслиги лозимлигини, одамнинг ҳаёт мазмуни, доираси ва кўлами ўз улуси, қавмидан алоҳида эмаслигини кўп бора таъкидлайди. Элпарвар одамни барча замонларнинг қаҳрамони сифатида тасаввур қилажagini юксак поэтик тил билан ифодалайди.

Бир сўз билан айтганда, Огаҳийнинг «Риёзу-д-давла» асаридаги ўзига хос услуб – ифода тилининг халқчиллиги, раволиги, соддалигида акс

этган. Асардаги умумий қарашлар тизими (концепцияси) эса одамзод ҳаёти мазмунини илоҳий ва заминий тушунчалар уйғунлигида кўришда намоён бўлади.

...Яна сўзимиз бошидаги маънавият масаласига қайтамыз. Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг на вақт, на макон ва на замонавий таомиллар дахл қилолмаган маънавий хазинаси бизга ахлоқ, дид, эътиқод, тасаввур ва тафаккурнинг энг эзгу гоғларидан, ҳар қадамда фидойий бўлиш ва маънавий жасорат ҳисси билан яшаш саодатидан сабоқ беради. Аждодларга муносиб авлод бўлиш эса, аввало, улар илгари сурган эзгу гоғларни ўқиш ва ўқишдан бошланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- ¹ А. Абдугафуров. Муҳаммад Ризо Огаҳий. Т.: Мерос, 1999. 55-бет.
² Огаҳий. Риёзу-д-давла. ЎзР ФА Шарқшунослик кўлэмалар институти. Кўлэмалар фонди, инв.№821. 326-бет, а-тараф.
³ Ўша асар. 341-бет, б-тараф.
⁴ Ўша асар. 343-бет, б-тараф.
⁵ Алишер Навоий. Ҳикматлар. Т.: O'zbekiston, 2011. 338-бет.
⁶ Огаҳий. Риёзу-д-давла. ЎзР ФА Шарқшунослик кўлэмалар институти. Кўлэмалар фонди, инв.№821. 325-бет, а-тараф.
⁷ Ўша асар. 328-бет, а-тараф.

ОГАҲИЙНИНГ «РИЁЗУ-Д-ДАВЛА» АСАРИДАГИ ШЕЪРЛАР
УЧУН ҚИСҚАЧА ЛУГАТ

Алфож *а.* – тўдалар, гуруҳлар.

Ақбар *а.* – энг кагга.

Аржуманд *ф.* – азиз, иззатли, қадрли, мўътабар.

Афсар *ф.* – тож, жонга.

Ашё *а.* – дўстлар тўдаси.

Аъдо *а.* – душман.

Бахшиш *ф.* – бериш, эҳсон этиш, мурувиш.

Баҳо *а.* – божойлик, абадийлик, борлик.

Гарзун *ф.* – фалак, осмон, кўк.

Даҳр *а.* – дунё, олам, замон, давр.

Заррот *а.* – зарралар, майда бўлақлар, лтомлар.

Иноят *а.* – меҳрибончилик, марҳамат, ёрдам, ялтифот, бағишлаш.

Киромий *а.* – қарамли, сароватли, инз.

Киншар *ф.* – мамлакат, вилоят.

Ломакон *а.* – жойсиз, бўшлиқ.

Мазоҳир *а.* – бирер нарсанинг кўринадиган, зоҳир бўлдиғини жойи.

Мазойик *а.* – фарингтазар.

Маснуот *а.* – яратилган, безакли қилиб ишланган.

Мағлаб *а.* – ыстақлар, тилақлар.

Миръот *а.* – 1. Ойна, кўзгу.

2. Мажозий маънода софлик.

Муаббад *а.* – абадий, доимий.

Мустаманд *а.* – 1. Ғамли, қайғули, гирфитор.

2. Бечора, муҳтож.

Муҳобот *а.* – савқат, кўриниш.

Намудор *ф.* – кўринишли, кўриниб турган.

Нақоват *а.* – софлик, поклик, сара.

Нишани *ф.* – сўз бирикмасида ўтирувчи, яшовчи маъносига келади.

Нўш 1. *ф.* – 1. Тетли, ширин таъм.

2. Асал, бол.

П. Сўз бирикмасида келиб, ичумчи маъносини билдиради.

Омода *ф.* – тайёр, тайрилган.

Офариниш *ф.* – яратилиш, вуजूдга келиш.

Пайк *ф.* – хабарчи, элчи.

Раё *ф.* – сўз бирикмасида қилувчи, етувчи маъносига келади.

Рисолат *а.* – элчилик, пайғамбарлар.

Рох 1. *а.* – 1. Шодлик.

2. Мажозий маънода май.

П. *ф.* – 1. Йўл.

2. Маслак, усул.

Сарбасар *ф.* – бутунлай, бошдан-оёқ.

Сода *ф.* – 1. Садда, тиник, тоза, силлик.

2. Беэҳсан, нақисиз, холис.

3. Оддий, жуён, гўл.

Сойил *а.* – 1. Савоб қилувчи, сўровчи.

2. Тиланчи, гадои.

Тасовар *ф.* – юзумол от.

Фархунда *ф.* – қутлуғ, саодатли, бахтли, қувончли.

Ҳадам *а.* – ҳадим.

Ҳотам *а.* – 1. Илзо ўринга босилдиған, мактуб эгасининг номи

уйилган тамга

2. Улузнинг кўзи.

3. Сўнгги, охири.

Ҳотами нубуват *а.* – пайғамбарлик муҳри.

Хушк *ф.* – 1. Куруқ, куруқлик. 2. Ер.

Хушк тар *ф.* – ер ва денгиз.

Хоба қавсаён *а.* – икки ёй оралғи.

Ғайр *а.* – Ўзга, бошқа, бегона, ёт.

Ҳамул *а.* – 1. Ҳам ул, худди ўша.

2. Таҳаммул, сабр, чидам.

Ҳикмат *а.* – билимдонлик, доғишмадлик.

ЖИЛГА, ЗАКАН ВА ҲОВУЗ СЎЗЛАРИНИНГ ЛУГАВИЙ-МАЪНОВИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Носиржон УЛУҚОВ,
филология фанлари доктори

Ўзбек тили ва унинг лаҳжа, шевалари лексиконида сув объекти ва иншоотини англатувчи лугавий бирликлар салмоқли ўрин тутади: *амак, анҳор, ариқ, арна, бош, булоқ, гум, дамба // тўгон, дарё, денгиз, ёл, жилга, жўй // жўй, закан, захкаш // захкаш // загоркаш, зовур, избур, изма, ирмоқ, кечув // кечик // ёсқа, коллектор, ком, кўл, кўприк, насос станцияси, нов // акведук, обдон, оёқ, ойдин // айдин, орол, паром, руд, селхона, сой, солма, сувайргич, сув омбори, сув тақсимлагич, сув олиш // алиш, сувлот, ташлама, тиндиргич, тўгон, чашма, чунгул, шаршара // шовва, шох, ўзан, қайнама // дюккер, канал, канда, қоқ, қувур // кубур, қудуқ // қўйи, қўлтиқ, ҳавза, ҳовуз каби. Мазкур лугавий бирликларнинг ҳар бири тарихий-этимологик, лугавий-маъновий ва услубий хусусиятларга эга.*

Маълум лугавий бирликларга қўшилиб, уларни гидроним (сув объекти ва иншоотларининг атоқли махсус номлари) сифатида шаклланишига хизмат қилишига, ном ифодалаётган объектнинг қандай сув объекти ва иншооти эканлигини англатишига, яъни вазифасига кўра тилнинг ономастик тизимида мазкур лугавий бирликлар *гидронимик индикатор* деб аталади. Демак, гидронимик индикаторлар сув объекти ва иншоотлари ҳақидаги тушунчаларни ифодалайди, бир гуруҳдаги сув объекти ёки иншоотини бошқа гуруҳдан фарқлайди. Ана шундай лугавий бирликларнинг айримлари хусусида фикр юритмоқчимиз.

Жилга – тоғ ва тоғ ён-бағирларидан оқиб тушадиган кичик сой, йилга.¹ *Жилга* сўзини Ш.Раҳматуллаев «*кичик оқин сув*» деб изоҳлайди.² Этимологик лугатларда *жилга* қадимги туркий тилдаги «сув» маъносини англатган *йўл* сўзидан «кичик» маъносини ифодаловчи **-га** кўшимчаси билан ҳосил қилинган, деб кўрсатилади.³

Ш.Раҳматуллаев талқинича, кейинчалик ўзбек тилида сўз бошидаги *й* ундоши ж ундошига ўтган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган. Демак, бу талқинларга кўра, сўзнинг лисоний шаклланиши қуйидагича: *йыл + га = йылга > жылга > жилга*.

Э.М.Мурзаев *жилга* қозоқ тилида *жилга* тарзида «*ариқча*», озарбайжон тилида *жылга*, туркман тилида *жылка*, татар диалектларида *жилга* каби фонетик вариантларда «қуруқ овраг» маъносида қўлланиши ва бошқа туркий тилларда *елга, илга, йилга, йылга* вариантларида кузатилишини кўрсатади.⁴ Л.В.Дмитриеванинг таъкидлашича, Ряснен ҳам *жилга* юқоридаги шаклларда барабин татарлари тилида, қозоқ, татар тилларида дарёча, *ирмоқ, жарликка оқиб тушавётган дарёча* маъноларида қўлланишини қайд этади. Унинг фикрича, мазкур сўз мўғулча: *žilγa*. Олим ўз қарашларини мўғуллар билан ёнма-ён яшаётган туркий халқлар тилида бу сўзнинг кам қўлланиши билан асослайди.⁵

Жилга терминига кенгроқ тўхталган С.Қоравнинг кўрсатишича, *жилга* бир қанча туркий тилларда *йалка, йолқа, йалқов, йолга* шаклларида учрайди.⁶ Х.Жабборов фикрича, *жилга, жилга, йилга* умумтуркий *йўл* сўзидан ясалган асосдош сўзлардир. Жанубий Ўзбекистоннинг тоғли жойларида *жилга* – ўтлар орасидан жилиб, (йўл топиб) чиқадиган сувлардан пайдо бўлувчи дарёча, ариқ, *У жилмоқ* – сурилмоқ феълдан ясалган бўлиши мумкин.⁷ Бизнингча, бу борада Ш.Раҳматуллаев фикрлари асосли. Шу боис ўзбек шеваларида сўзнинг *йилга* фонетик варианты ҳам кузатилади.

Наманган вилоятининг Уйчи, Янгиқўрғон, Чортоқ, Чуст тумани шеваларида *жилга* бир қанча гидронимлар таркибида *қир, адир ва тоғликларда сел, оқава сувлар ҳосил қилган сув йўли ва шундай сув объекти* маъносида қўлланади: *Бешкал*

жилгаси (Нам. в. Поп т.), *Алияк жилгаси* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Каттапела жилгаси* (Нам. в. Чуст т.), *Мургандак жилгаси* (Нам. в. Чуст т. Гова қ.), *Калпижилга* (Нам. в. Поп т.) каби. Шунингдек, Наманган вилоятининг Чортоқ, Уйчи, Янгиқўрган тумани шеваларида адир ҳудудларида экинлардан чиққан оқава сувлар ҳосил қилган, чуқур, икки томони адирликдан иборат ҳудуд, экин майдони ҳам *жилга* дейилади. Бундай экин майдонлари кимга тегишлигига, у ерда ким деҳқончилик қилишига кўра киши номлари – антропонимларга нисбат бериш асосида номланган: *Буваев жилгаси*, *Абдугани жилгаси*, *Азимбойнинг жилгаси* (Нам. в. Чортоқ т.) каби.

Закан – намлик ёки захни қочирish учун ер, пайкал ўртасидан қазилган ариқ; зовур.⁸ Ҳозирги ўзбек адабий тилида расмий нутқда заканга нисбатан унинг синоними зовур фаол қўлланади. Айрим манбаларда зовур коллектор ва дренажнинг мелиорация иншоотлари билан жиҳозланмаган ибтидий шакли деб кўрсатилади. Ўрта Осиё деҳқончилигида зовур милоддан аввалги иккинчи-биринчи минг йилликларда қурила бошланган. Амударё ва Сирдарёнинг куйи ҳамда ўрта оқимларида ўтказилган археологик қазималарда топилган ирригация иншоотлари қолдиқлари бунинг исботидир.⁹ Наманган вилоятининг Мингбулоқ туманида **закан** «захни қочирish учун қазилган махсус ариқ» маъносида ишлатилади: *Эназакан*, *Иссиқзакан*, *Бурчакзакан* (Нам. в. Мингбулоқ т.) каби.

А.С.Аслоновнинг кўрсатишича, Бухоро вилояти Шофирхон тумани шеваларида **закан**, зовур ўрнида **захкаш** сўзи қўлланади. Фикримизни бу ҳудудга хос гидронимлар ҳам тасдиқлайди: *Абдуллаҳон захкаши*, *Арабхона захкаши*, *Жилеон захкаши*, *Келачи захкаши* каби.¹⁰ Келтирилган гидронимлардан кўриниб турганидек, А.Аслонов негадир **захкаш**

сўзида х ҳарфи ўрнида ҳ ни қўллаб, сўзни **захкаш** тарзида берган, яъни имловий хатога йўл қўйган.

Захкаш сўзи тожик тилида **зах ерлар сувини қочирish**, **қуритиш** учун қазилган зовур, ариқ маъноларини аниқлатади.¹¹ **Захкаш** «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да сув объекти тури сифатида эмас, «жой, ер» маъносида қуйидагича изоҳланган: «*Суви, нами тепага, юзага чиқиб қолган; сернам (ер)*».¹²

Н.Бегалиевнинг кўрсатишича, **захкаш** Самарқанд вилоятида **загоркаш** вариантига ҳам эга бўлиб, «оқава сувлар ташланадиган зовур (бизнингча, зовур эмас, зовур – Н.У.), коллектор, ташлама» маъноларини аниқлатади. Унингча, **загоркаш** сўзи форс тилидаги «сувли ер» маъносини аниқлатувчи **загор** сўздан олинган.¹³ О.Д.Чехович таъкидича, **загоркаш** Бухоро, Когон, Қорақўл топонимияси турли номлар таркибида қўл учрайди.¹⁴

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги **закан**, **зовур**, **захкаш** лугавий вариантдор бирликлардан зовур асосан ёзма нутқда, адабий тилнинг расмий, илмий, публицистик услубида фаол қўллангани ҳолда сўзлашув нутқида кам ишлатилади. Шу боис гидронимлар таркибида ҳам учрамайди. Сўзнинг **закан** варианты Фарғона водийси шеваларида, унинг **захкаш**, **загоркаш** вариантлари Бухоро, Самарқанд, вилояти шеваларида кузатилади. **Закан**, **зовур** лугавий бирликлари ўзбек шеваларида **ташлама** деган синонимига ҳам эга. *Чинобод ташламаси*, *Асака ташламаси* (Анд. в. Анд. т., Асака т.), *Катта ташлама* (Анд. в. Қўргонтепа т.), *Ўзикелди ташламаси*, *Қушчи ташламаси*, *Қўрақўрган ташламаси* (Анд. в. Марҳамат т.), *Оптиариқ ташламаси*, *Қўргонтепа ташламаси* (Фар. в. Оптиариқ т.) каби.

Ҳовуз сўзи деярли барча ўзбек шеваларида турли шакл ва вариантларда учрайди. Самарқанд вилоятининг Хатирчи, Нурота туманларидаги қишлоқ шеваларида **ҳавут** шаклида кузатилади. Самарқанд гидронимиясида **ҳовуз** сўзининг **ҳавуз** варианты ҳам мавжуд бўлиб, айрим гидронимлар таркибида «*суе омбори*» маъносида қўлланади: *Каттақорган ҳавузи*, яъни *Каттақўрган суе омбори* каби.¹⁵

Ҳовуз Наманган вилояти шеваларида **ҳавуз** (Норин т.), **ҳавиз** (Чортоқ, Тўрақўрган, Уйчи т.), **ҳавиз** (Наманган т.), **ҳавуз** (Чуст т.) каби фонетик вариантларда қўлланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва ўзбек шеваларида **ҳовуз** сўзи асосида кичрайтириш аффикси

-ча воситасида ясалган ҳовузча шакли ҳам мавжуд. Ҳовузча сўзи Наманган вилоятининг бир неча шеваларида ҳавузча, ҳаеузча шаклларида «суе олиш, суе тўплаш мақсадида ариқнинг махсус чуқур қилиб, кенгайтириб қўйилган қисми» маъносидан қўлланади.

Ҳовуз ўзбек тилида, туркий тиллар ва тожик тилида ўнлаб топонимлар таркибида учрайди: Ҳавз, Дараиҳавз, Сарихавз (Тожикистон Республикаси), Ҳовузбулак (Озарбайжон Республикаси), Бешҳовуз (Эрон), Қўшҳавуз (Сам. в.) каби.¹⁶ Фарғона водийси гидронимиясида мазкур гидронимик индикатор асосида шакланган. Назар ўлди ҳавузи (Нам. в. Чуст т.), Кичит ҳавузи (Нам. в. Уйчи т. Аслида Кечит ҳовузи), Маллаҳавуз (Нам. в. Тўрақўрган т.), Гулҳовуз, Бўрҳовуз (Қўқон ш.), Тошҳовуз, Тозаҳовуз, Очиқҳовуз (Марғилон ш.) каби гидронимлар мавжуд.

Мазкур сўз тожик тили диалектларида ҳавд шаклида «кўл» маъносидан, туркман тилида ҳовуз, форс-тожик тилида ҳоуз шаклида «суе омбори», «суе сақланадиган махсус жой» маъноларида қўлланади.¹⁷ Сўз хауз шаклида рус тилининг Ўрта Поволжья шеваларида ҳам кузатилади.¹⁸ Шунингдек, туркман тилида айнан ана шу арабча ҳауд асосида шакланган хоудан, ховдан маҳаллий географик терминлари ҳам бўлиб,

юқорида келтирилган маъноларни ифодалайди.¹⁹

Ҳовуз арабча бўлиб, асли *havd (un)* шаклига эга,²⁰ «сувли жой» деган маънони англатади. Сўз ўзбек тилига ҳойи хўтти ундошининг ҳ ундошига, дзад ундошининг з ундошига, а унлисининг а унлисига алмаштириб, *vd* ундошлари оралигига у унлисини қўшиб қабул қилинган: *havd* – ҳавуз (ҳовуз);²¹ бу сўз ўзбек тилида «суе тўплаш учун махсус қурилган кенг чуқурлик» деган маънони англатади.²² Шунингдек, ўзбек тилида дзад ундошининг з ундошига ўтиши: зарба, зарур, газаб, фазл каби сўзларда ҳам кузатилади.

Ўтмишда Ўзбекистонда, хусусан, Тошкент шаҳрида оқар сувли ҳовузсиз маҳалла ёки гузар бўлмаган. Маълумотларга қараганда, шаҳарда 500 дан ортиқроқ ҳовуз бўлган: Каттаҳовуз, Ҳовузбор, Лангар ҳовуз ва бошқалар.²³

Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам машҳур тарихий ҳовузли бўлган.

Ўрта Осиё ва Яқин Шарқнинг айрим мамлакатларида, айниқса, Ўзбекистонда ҳовуз кенг тарқалган; асосан масжидлар ёнида, шаҳарлардаги майдонлар, боғлар, чорбоғлар, сарой ҳовлиси ва маҳаллаларда бунёд этилган. Бухородаги *Ситораи Мохи Хоса*, *Лабиховуз*, *Болоҳовуз* каби тарихий гидронимлар шулар жумласидандир.²⁴

¹⁶Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 2-жилд. 88-бет.

¹⁷Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик лугати (туркий сўзлар). Т.: Университет, 2000. 103-бет.

¹⁸Қаранг: Э.В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1976. IV т. С. 37; К.К.Юдахин. Киргизско-русский словарь. Москва, 1965. С. 281.

¹⁹Қаранг: Э.М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984. С. 180.

²⁰Л.В. Дмитриева. Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // Алтайские этимологии. Л., 1984. С. 163.

²¹С.Қ.Қораев ва бош. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли лугати. Т.: Ўқитувчи, 1979. 168-бет.

²²Х. Жабборов. Ўзбек тилининг сугориш лексикаси. Қарши: Насаф, 2004. 52-бет.

²³Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 1-жилд. 295-бет.

²⁴Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 4-жилд. 24–25-бетлар.

²⁵А.С. Аслонов. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили: Филол.фан.ном. ... дисс. автореф. Т., 2005. 14-бет.

²⁶Таджикско-русский словарь. Москва, 1959. С. 153.

²⁷Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 2-жилд. 141-бет.

²⁸Н. Бегалиев. Самарқанд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлили): Филол. фан. ном. ... дисс. Самарқанд, 1994. 44-бет.

²⁹О.Д. Чехович. Терминологические заметки // Народы Азии и Африки. Москва, 1964. № 6. С. 69–70.

³⁰Н. Бегалиев. Уша диссертация, 46-бет.

³¹Қаранг: Э.М. Мурзаев. Юқорида келтирилган лугат, 588-бет.

³²Э.М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984. С. 588.

³³В.И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва: Изд.4-е СПб., 1912. С. 4.

³⁴Э.М. Мурзаев. Юқорида кўрсатилган лугат, 597-бет.

³⁵Х.К. Баранов. Арабско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1976. С. 201.

³⁶Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик лугати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). Т.: Университет, 2003. 587–588-бетлар.

³⁷Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Москва: Рус тили, 1981. 2-жилд. 702-бет.

³⁸Қаранг: А. Мухаммадкаримов. Тошкентнома. Т.: Янги аср авлоди, 2009. 125-бет.

³⁹Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 11-жилд. 365–366-бетлар.

ИНСОНГА НАФ КЕЛТИРИШ БАХТИ

*Нафъинг агар халққа бешакдурур,
Билки, бу нафъ ўзунгва кўтракдурур.*

Алишер Навоий

Инсон ҳаётининг моҳияти унинг қисқа ва узунлиги билан эмас, балки мазмуни, олам ва одамга фойдаси билан ўлланади. Одамзод вақтни истифода этиши учун унга ақл, туйғу, фаҳм-фаросат ва энг муҳими танлаш имконияти берилган. Ҳар лаҳзани орта қарамайдиган даражада яшаган инсоннинг тақдири тadbирига мос келади.

Бадий адабиёт инсон онгидаги эзгулик уруғини тарбиялайди, ёвузликни ўз қалбида енгишга ўргатади. Адабиётнинг қуроли – сўз. Алишер Навоий айтганидек, сўзга эгаллик инсон ва ҳайвон чегарасининг ўқизилидир. Нотиклик инсоннинг маънавий дунёсини шакллантириш ва ахлоқий қиёфасини белгилашда энг самарали таъсир кўрсатувчи санъат тури саналади. Мактаб ўқув предмети сифатида адабиётнинг ўзига хошлиги шундаки, унинг ўрганиш объекти сўз санъати намунаси бўлмиш бадий асарлардир.

Мактабда она тили ва адабиёт фанини ўқитишдан бош мақсад – соғлом фикрли, дидли ва эътиқодли, ўзга инсоннинг туйғуларини англайдиган, ҳиссиётларини бошқара оладиган, ўзига масъул шахс – комил инсонни тарбиялашдан иборат.

Мактабда адабиёт ўқитишнинг вазифалари ўқувчиларда бадий адабиётга меҳр уйғотиш, уларни бадий асарларни ўқийдиган, тушунадиган ва таҳлил эта оладиган, ўз фикрларини оғзаки ёки ёзма тарзда тўғри ҳамда эркин ифодалай оладиган қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Мана шундай масъулиятли ва шарафли бурччи адо этаётганлардан бири – Хоразм вилояти Урганч шаҳар 16-умумтаълим мактабининг она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси Зумрад Матқурбоновадир.

«Ким бўлсам экан?!»

Инсон дунёга келар экан, ўз олдига маълум бир мақсад қўяди ва бунга эришиш учун ҳаракат қилади. Урганч шаҳридаги Алишер Навоий номидаги 9-умумий ўрта таълим мактабида таҳсил олган Матқурбонова Зумрад ҳам ёшлигидан билим олишни, билганини кимгадир ўргатишни, шеърлар ёд олиб, ойнага қараб ифодали ўқишни машқ

қиларди. Бу қизиқишлар секин-аста адабиётга меҳр ришталарини мустақкамлади.

Она тили ва адабиёт ўқитувчиси Матқулиева Зулхумор опа «Ким бўлсам экан?» мавзусида ижодий иншо ёзишни уйга вазифа қилиб топширганида Зумрад Матқурбонова ҳеч иккиланмай «Адабиёт ўқитувчиси бўламан», деб ёзди. Бу аслида унинг тақдиридаги ёзуқининг бир қораламаси эди, холос.

«Гул тўла олам»нинг «навқирон наволар»и

1997 йили Урганч давлат университети-нинг ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчиси мутахассислиги сиртки бўлимини тамомлаган З.Матқурбонова Хоразм вилояти Урганч шаҳар 16-умумтаълим мактабига она тили ва адабиёт ўқитувчиси бўлиб ишга киради. Кўп ўтмай, унинг «Замонавий дарсга давлат таълим стандартлари асосида қўйиладиган талаблар ва таҳлил методлари» мавзусидаги иш тажрибаси Хоразм вилояти педагог ходимларни малакасини ошириш институти «Тил ва адабиёт таълими» кафедраси томонидан оммалаштирилди. 2001 йил «Иш тажрибамдан» методик тўплами нашрдан чиқарилди.

З.Матқурбонованинг 2003 йил «Хоразм зий-кори» газетасида «Она тили дарсларида миллий истиқлол гоёси» мавзусидаги иш тажрибаси, 2003 йил 12 июль Абдулла Авлоний таваллудига бағишлаб «Хоразм ҳақиқати» газетасида «Тарбия – ҳаёт» мавзусидаги мақоласи чоп этилган.

У 2003 йил Республика «Ўзбек тили доимий VII анжумани»да қатнашиб, унинг ижод намуналари Наманган вилояти «Болалар дунёси» газетасининг 2003 йил 9 май сонида чоп этилди. 2005 йилда у «Ўзбек тили доимий VIII анжумани»да, 2007 йил «Ўзбек тили доимий IX анжумани»да иштирок этиб, методик маърузалари Халқ таълими вазирлигининг анжуманга бағишланган тўпламга киритилди.

Ватани, оиласи, маҳалласи, мактаби, она тилидан ўзгача бир завқ олган З.Матқурбонованинг 2004 йилда «Гул тўла олам», 2012 йили «Навқирон наволар» шеърый тўпламлари нашрдан чиқди.

2007 йили муаллима «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими аълочиси» кўкрак нишони би-

лан тақдирланган бўлса, 2008 йили «Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси» кўрик-танловининг вилоят босқичида ғолиб бўлди.

Президентимиз Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарини ўрганиш бўйича умумий ўрта таълим муассасалари учун методик тавсия китобчаси Урганч шаҳар халқ таълими бошқармасининг 2009 йил август илмий-услубий кенгаши қарори билан чоп қилинди.

Қўшимча таълим – кони фойда

2006 йилда Зумрад Матқурбонова А.Авлоний номидаги Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш марказий институтида ўқиди. У 2007 йили Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Истеъдод» ўқув маркази сертификати билан тақдирланди.

Бугун муаллима томонидан ташкил этилган «Навниҳол» ёш қаламкашлар тўғараги аъзолари шаҳар ва вилоят миқёсидаги маърифий-ижодий тадбирларнинг фаол қатнашчиларидир. Бу ҳам унинг ўқувчиларга янада кўпроқ маълумот беришга, ўқитишнинг илғор педагогик технологияларидан фойдаланишига кўмак бергани ҳосиласидир.

Асос бўлган манба

Президентимиз И. Каримов «Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор» асарида интернет имкониятларидан тўла фойдаланиш ҳақида қуйидагича айтиб ўтган: «...ёшлар бугунги ахборот ва маълумотларни асосан интернет орқали оляпти. Модомики шундай экан, энди одамлар ёшлар китоб ўқимай қўйди деб фақат ноллиб ўтирмасдан, интернет адабиётларидан фойдаланиб етук бадиий асарларни ёшларга етказиш устида ҳам жиддий бош қотириш зарур. Айни вақтда ана шундай замонавий воситалар ёрдамида мумтоз адабиётимизни, жумладан, Алишер Навоий асарларини халқимизга яқинлаштириш, бу ноб меросни ҳақиқатдан ҳам маънавиятимизнинг ҳаётбахш манбаига айлантириш, барчамиз, аввало адабиёт аҳлининг вазифаси десак, ҳеч қандай хато бўлмайди».

Бундан таъсирланган Зумрад Матқурбонова 5—9-синфлар учун электрон маърузалар яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Мақсад сари тўрт қадам

Педагогик грант ҳақида интернет орқали маълумот олган Зумрад Матқурбонова ўқувчиларда медиа саводхонликни ошириш, уларда мумтоз адабиётга қизиқиш ва иштиёқни шакллантириш, энг асосийси, дарс материални ўқувчига замон талабига мос, ахборот технологияларидан унумли фойдаланиш мақсадида ўз лойиҳасини ишлаб чиқиб, 2012 йилги педагогик грантлар дастурига ҳавола қилди.

Лойиҳа мақсадидан келиб чиқиб, олдига қўйилган вазифаларни амалга ошириш алгоритминини қуйидагича босқичларга бўлди:

Биринчи босқич: уч ой ичида Алишер Навоий ижоди бўйича 5—9-синфлар дарслигида берилган материаллар асосида виртуал кутубхона яратиш.

Иккинчи босқич: икки ойда ҳар бир дарс машгулотининг асосий мазмунини ажратиб олиш ва шу асосда веб ёки видео ташувчига (камерага) тушиб, маъруза тайёрлаш.

Учинчи босқич: икки ой давомида ёзилган маърузага мос анимациялар билан тақдимот тайёрлаш.

Тўртинчи босқич: икки ой орасида ҳар бир видео ва тақдимотни Activ Tutor дастури ёрдамида бир-бирига қўшиш, мультимедияли электрон маъруза яратиш.

Бу жараённи амалга ошириш учун у 5—9-синф дарсликлари, компьютер, фотоаппарат, Навоий асарларига ишланган миниатюралар, фотогалереялар, турли АКТ дастурлари (Ms Word, Pover Point, Photoshop, Flash, Movie Maker, Media Player,

Activ Tutor), веб камера ва интернетдан фойдаланади.

Ниҳол...

Истиклол йилларида компьютер, интернетга бўлган талаб ва эҳтиёж кун сайин ошиб бораётган бугунги кунда жамиятдаги ўзгаришлар, техниканинг ҳар бир соҳага шиддат билан кириб келиши таълим соҳасини ҳам қамраб олмақда. Айниқса, ривожланган мамлакатларда тьюторлик системаси алоҳида ўрин тутаяди. Бу тизим ўқитувчи ва ўқувчининг масофадан туриб боғланиш, топшириқлар олиш, имтиҳон топшириш, онлайн мулоқот каби имкониятларни беради. Activ Tutor дастури ўқитувчига ўз маърузасини замонавий тарзда тақдимот қилишга, ўқувчига дарс моҳиятини мустақил ўзлаштиришга ёрдам берадиган дастур бўлиб, бошқа тақдимот дастурларидан қулайлиги, функцияларининг кўплиги ва қизиқарлилиги билан фарқ қилади.

Дастурда тайёрланган материалларни бемалол интернет саҳифасига жойлаштириш мумкин. Мумтоз адабиёт, айниқса, Навоий асарларини ўзлаштириш ўқувчиларга осон эмас. Бунда ўқитувчининг дарс материалини ўқувчига қизиқарли ва замонавий усулда тушунтириши муҳим роль ўйнайди. Шу жиҳатдан З.Матқурбонованинг «Activ Tutor дастурида Алишер Навоий асарлари бўйича мультимедиа электрон маъруза яратиш (умумтаълим мактабларининг 5—9-синфлар дарслиги материаллари асосида)», дея номланган лойиҳасининг аҳамияти катта.

...Мева

Хоразм вилояти Урганч шаҳар 16-умумтаълим мактаби она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси Зумрад Матқурбонованинг бу лойиҳаси «Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми» жамғармаси томонидан педагогик грантлар дастури доирасида педагогик грантга сазовор бўлди.

Хўш, дастурдан нима кутилмоқда?

Бу, аввало, ўқувчиларга мумтоз адабиёт, хусусан, Алишер Навоийнинг буюк даҳосини англашга, қийин тушунчаларни осон ва қизиқарли тарзда ўзлаштиришга ёрдам беради. Шу билан бирга, мамлакатимиздаги она тили ва адабиёт фани ўқитувчиларини худди шундай электрон маърузалар яратишга, умуман замон билан ҳамнафас яшашга ундайди. Агар бу жараён кенг тарғиб қилинса, дунёга янги кўз билан қарайдиган, инно-

вацион гоълар билан чиқадиган мутахассислар кўпаяди, таълим самарадорлиги ошади, тьюторлик тизими такомиллашади.

Лойиҳа натижаларини иш самарасига қараб баҳолаш мумкин. Амалга оширилган ҳаракатларнинг фойдали жиҳатларини Халқ таълими вазирлиги таркибидаги Мультимедияларни ривожлантириш маркази экспертларига юбориб билиб олиш мумкин. Агар Activ Tutor дастурида тайёрланган электрон маърузалар мутахассисларни қаноатлантирса, келажакда уларни интернет саҳифаларига, хусусан, multimedia.uz, ziyonet.uz, kitob.uz, tyurk.ru сайтларига жойлаштириш мумкин. Энг муҳими, шундагина Юртбошимиз таъкидлаганларидек, интернет каби «...замонавий воситалар ёрдамида мумтоз адабиётимизни халқимизга яқинлаштириш, бу новб меросни ҳақиқатдан ҳам маънавийтимизнинг ҳаётбахш манбаига айлантириш, аввало адабиёт аҳлининг вазифаси» эканини ёдда сақлаган бўламиз.

Грант маблағи

Лойиҳани амалга оширишда кетадиган харажатларни ҳисобга олган ҳолда Зумрад Матқурбонова грант суммасини лойиҳа бюджети учун кўрсатган эди. У бу грант маблағига бажарган ишларини умумлаштирган ҳолда қўлланма чиқаришга ва тайёрлаган ишни нусхалаб умумтаълим мактабларига тарқатишни режалаштирган. Натижада, она тили ва адабиёт ўқитувчиларининг компьютер саводхонлиги ва замон талабига мос дарс ўтиш малакаси янада ошишига, таълим ривожига оз бўлса-да ҳиссасини қўшса фойдадан ҳоли бўлмасди.

Илм улашмоқ – буюк саодат

Инсон бадий адабиётсиз тўлақонли шахс бўлиб шакллана олмаслиги ҳаммамизга маълум. Шундай экан, адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларга бадий адабиётни тушунтириш орқали уларнинг қалбини инжа туйғулар билан бойитиб, маънавийтини юксалтиришга хизмат қилади, десак ҳеч хато бўлмайди. Ватанига садоқатли, юрт ривожини ўз ҳиссасини қўшадиган Баркамол авлоднинг тарбиялаётган ўқитувчилар қаторида Зумрад Матқурбонова ҳам ҳар бир инсон бадий адабиётсиз камолотга эриша олмаслигини ўз ўқувчилари онгига синдиришга хизмат қилиб келмоқда. Зеро, инсонга наф келтириш – олий бахт!

У. АБДУРАҲМОНОВА

МАХТУМҚУЛИШУНОС ОЛИМНИНГ ЯНГИ КИТОБИ

Илья ДИЛЬМАНОВ,

филология фанлари номзоди,

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти доценти

Филология фанлари доктори, профессор Каримбой Кураимбоевнинг «Махтумқули – илҳом чашмаси» номли китоби «Tafakkur» нашриёти томонидан академик Бахтиёр Назаровнинг масъул муҳаррирлигида чоп этилди. Мазкур китоб Ўзбекистон, Қорақалпоғистон ва Туркменистон илмий-адабий жамоатчилигида қизиқиш уйғотди.

«Махтумқули – илҳом чашмаси» тадқиқотини илмий йўналиши бўйича икки бўлимга ажратиш мумкин. Биринчи йўналишида Махтумқули ижоди ўзбек адабиёти билан, иккинчи йўналишида шоир ижоди қорақалпоқ адабиёти билан қиёсий таҳлил қилинади. Китоб тўрт бобдан иборат. Монографиянинг биринчи боби «Ўзбек адабиётида Махтумқули аънаналари» деб номланган бўлиб, унда адабий таъсир масалалари ҳақида сўз юритилади. Махтумқули асарлари қиёслашиб, ижодий ўзига хосликлари кўрсатиб берилади. Миртемир, М.Шайхзода, А.Орипов, Ҳ.Худойбердиева, Г.Матёкубова, Қ.Муҳаммадризо, Э.Мадраҳимов (Ошиқ Эркин) каби ижодкорларнинг шеърлари атрофлича таҳлил қилинади, шоир аънаналарининг ҳозирги ўзбек шеърлятида давом этаётгани илмий асосланади.

Китобнинг «Ўзбек драматургиясида Махтумқули образи», «Махтумқули ҳақида ўзбек романи» номли бобларида хоразмлик ижодкор Қ.Муҳаммадризо қаламига мансуб «Гурбатда гариб» драмаси ҳамда «Махтумқули» романининг ютуқ ва камчиликларига баҳо берилади.

Монографиянинг «Шоир шеърлятининг ўзбекча таржималари ҳақида» бобида Махтумқули шеърларининг ўзбекча таржималари бадий савияси тадиқ этилади. Махтумқули шеърлари ҳозиргача китоб ҳолида ўн бир марта нашр этилган. Лекин таржималар ҳақида каттароқ кўламдаги тадқиқотнинг йўлиги олимнинг бу масаллага кенгроқ тўхталиб ўтишига сабаб бўлган.

Махтумқули ижоди тўғрисида ўзбек адабиётшунослигида турли даврларда қатор мақолалар ёзилган. Муаллиф бу мақолаларга обзор бериб, уларда Махтумқули ижодини ўрганишдаги ютуқ ва камчиликларни умумлаштиришга, илмий ва амалий аҳамиятини кўрсатишга ҳаракат қилган.

Монографияда Махтумқули асарларининг Кунҳўжа, Ажиниёз, Бердақ, Аялберган Мусаев, Аб-

баз Добилов ва Содиқ Нурумбетов ижодига таъсири, шоир аънаналарининг янги тарихий шароитда, янги шакл ва мазмунда давом эттирилиши масалалари атрофлича ёритилган. Китобнинг «Махтумқулини ўқиганда...», «Шакли ўхшаш, маъноси янги шеърлар», «Қорақалпоқларнинг Махтумқулуси», «Ғоя умумийлиги, талқин рангбаранглиги» каби бобларида юқорида тилга олинган шоирлар ижоди таҳлил қилинади ва илмий хулосалар чиқарилади.

Монографиянинг «Муस्ताқиллик даври қорақалпоқ шеърлятида Махтумқули аънаналари» номли бобида шоир ижодининг ҳозирги замон қорақалпоқ адабиётдаги ўрни ҳақида сўз юритилади. Атоқли шоир Ибройим Юсуповнинг Махтумқули ҳақида ёзган мақолалари таҳлил қилинади.

Махтумқули шеърларининг қорақалпоқ тилига таржималари ҳам муаллиф назаридан четда қолмаган. «Махтумқули шеърлари қорақалпоқча таржималарда» деб номланган бобида шоир асарларининг И.Юсупов ва У.Пиржонов томонидан амалга оширилган таржималари қиёсий таҳлил қилинган, ютуқ ва камчиликлари холис баҳоланган.

Умуман, бундай характердаги китобларнинг қиммати нафақат илмий, балки ижтимоий-сиёсий аҳамияти билан ҳам ўлчанади. Шу маънода профессор Каримбой Кураимбоевнинг ушбу китоби уч қардош халқ – қорақалпоқ, ўзбек, туркман халқлари ўртасидаги адабий алоқаларни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.